

է տեղափոխուել արժամ իւր կնոջ ու որդւոց հետ և թողնել իւր բժշկական գործը, երկարամեալ աշխատութեանց պտուղը, բայց պրոսպերիների խմբի մէջ ինքն աշխատանքաւոր չի մտնի ծառայելու:

Երեք ժամին մօտ հասանք Գրառութեալի պանդոկին և բարձրացանք նեղ սանդուխքով:

Բժիշկը նախեց տանիքի սեացած կոճղերին, մանրիկ լուսամուտներին, փոքր վառարանին և ասաց.

—Այստեղ շատ նեղուածք է և մռայլ՝ ազատ օդում ապրելու սովոր մարդկանց համար:

Նա լիչեց մեր սիրուն տունը հովտում, լուսաւոր պատուհանները և սպիտակ պատերը: Ո՛հ, ինչպէս ամեն ինչ փոխուել էր:

Մի փոքր հանգստանալուց լետով՝ նա ասաց.

— Գնանք տեսնենք հիւանդին:

Ամենքս մտանք կողքի սենեակը: Արդէն միջնում էր, լապտեր վառեցինք, և բժիշկը, թեքուելով մահճակալի վերայ, նախեց խեղճ պառաւին ու ասաց.

—Բարեւ, Աննա տատ, Գրառութեալ գալով անցաւ ձեր մօտից ու մտաւ ձեզ տեսնելու. Ֆրեդերիկ հալրիկն ասաց, որ տկար էք և եկալ տեսնելու:

Տատը ուշքի եկաւ, ճանաչեց նորան ու պատասխանեց.

—Ա՛խ, Դուք էք, Սէմպէրլէն... Այո՛... ախ... հիւանդ եմ, շատ հիւանդ... գոնէ Աստուած խղճար իմ տանջանքներին ու մահ տար:

Նա ալնպէս դեղնած էր ու նիհար, որ նախելով վրան՝ մտածում էիր.—Ինչպէս է մեր խեղճ մարմնակազմը տակաւին դիմաճում ալսպիսի ողորմելի վիճակի մէջ:

Նորա երբեմն ալեգարդ մազերը, արժամ դեղնել էին վուշի նման. ալտերը խորն էին ընկել և աչքերը փալլում խորշոմած ճակատի տակից մի տեսակ տարօրինակ փալլով:

—Յուսահառուել պէտք չէ, տատի... Ձեր հիւանդութիւնը երբէք արնքան վտանգաւոր չէ... հազը կանցնի մինչև ձմեռուալ վերջը. պէտք է տաք մնալ միայն և տխուր մտածմունքները հեռու մղել... շուտով լետ կը դառնաք անտառի տունը և ձեր բոլոր դժբաղտութիւններին վերջ կ'լինի:

—Այո՛, ախ,—պատասխանեց նա, մեզ նախելով—լոյս ու-

նիմ, որ ամեն բան նախկին դրութեան մէջ կընկնի, միայն
ես արդէն շատ եմ ձերացել:

—Այնքան էլ ձեր չէք, ինչպէս ասում էք: Ձեր հիւանդ-
ութիւնը միսեւուց է: Պէտք է քամու ազդեցութիւնից պահ-
պանել, օրիորդ Վարդ-Մարի: Յետեւութիւն, տատի, շուտով
առողջացէք:

Այսպէս սիրտ տուեց բժիշկը Աննա տատին, որ կարծես
փոքր ինչ հանգստացաւ:

Սենեկից դուրս եկանք. ես սկսալ հարց ու փորձ անել
բժիշկին, և որովհետեւ Վարդ-Մարին էս ալդտեղ էր, նա հարց-
րեց ինձ.

—Կարող եմ օրիորդ Վարդ-Մարիի ներկայութեամբ խօ-
սել:

—Կարող էք, պատասխանեցի ես.—խեղճ դուստրս պար-
տաւոր է հիւանդին խնամել և նա ամեն բան պէտք է իմա-
նալ. ուղղակի ասացէք, եթէ հիւանդութիւնը ծանր է և եթէ
մեղք պիտի կորցնենք վերջին էակը, որ սիրում է մեզ և
սիրուում մեզանից:

—Դէհ, տաաց նա,—խեղճ կինը հիւանդ է ոչ այնքան
ձերութիւնից, որքան վշտից, որ մաշել է նորան: Զգուշացէք
որ չվշտացնէք իրան, ծածկեցէք նորանից ձեր դժբաղդու-
թիւնները... Ուրախ ցոյց տուէք ձեզ... Յուսադրեցէք նորան...
Եթէ սկսի անհանգստանալ-հանդարտեցրէք... կողմնակի ոչ
ուքի չթողնէք մօտը, որ վատ լուրեր չհաղորդեն. ամենալաւ
դեղը, որ լանձնարարում եմ ձեզ, այս է:

Երբ նա այս ասում էր, Վարդ-Մարին սաստիկ գունա-
տուեց և դէմքը ծածկելով ձեռքերի մէջ՝ մի տեսակ չոր հազ
սկսեց. նա իւր խօսքն ընդհատեց, նայեց նորան ու հարցրեց.

—Վաղձց է հազում էք, օրիորդ Վարդ-Մարի:

—Շատ ժամանակ չէ,—պատասխանեց նա կարմրելով:

Բժիշկը^ա բռնեց նորա^ա ձեռքը, զարկը շօշափեց ու ասաց.

—Դուք էլ պէտք է զգուշանաք. այս բնակարանը փե-
ստկար է առողջութեան համար: Երեկոները ջերմ չէք ու-
նենում:

—Ո՛չ, բժիշկ:

—Աւելի լաւ. բայց կրինում եմ. պէտք է զգուշանալ և
աշխատել, որ^ա դու ևս հեռացնես քեզանից տխուր մտածմունք-
ները:

Նա գլխարկը ու ձեռնափալտը վերցրեց, և վալր իջնե-
լով՝ ասաց ինձ.

—Վաղը քաղաք մտէք և Ռէբի դեղատնից դեղ վերցրէք
ու առաւօտ երեկոյ տատին տուէք երեք-երեք կաթիլ ջրի
մէջ. ալդ կաթիլներէից շնչարգելութիւնը կանցնի՝ աշխատե-
ցէք նոյնպէս զգուշանալ ձեր դատեր. նա շատ է փոխուել.
վեց ամիս առաջ շատ առողջ էր ու թարմ, Պահպանեցէք:

—Աստուած իմ,—հեծեցի ես լուսահատուած.—դստերս
պահպանեմ. Պահպանեմ նորան... Ես ուրախութեամբ սեպհա-
կան կեանքս կտալի, միայն թէ ինձ համար ալս թանկագին
էակների կեանքն աղատէի ամեն դժբաղդութիւնից, վշտից ու
տանջանքներից:

Ես պատրաստ էի հեկեկալ երեխալի պէս. Պարոն Սէմ-
պէրլէնն ալս նկատեց և դռանը, ձեռքս սեղմելով՝ զգացուած
ասաց.

—Ես ու դու ես հիւանդ ենք, ալդպէս չէ, Ֆրեդէրիկ
հալրիկ. Մինչև անգամ լուրջ հիւանդ ենք. Մեր սրտերը տրաք-
ւում են վշտից, տխուր մտածմունքները սպանում են մեզ.
բաց մենք տղամարդ ենք, մենք պէտք է սրտոտ լինինք ա-
մենքի փոխարէն:

Ցանկացալ գոնէ հովտի մինչև պտուղը ուղեկցել, վասն
զի մթնում էր. բաց նա մերժեց:

—Ճանապարհը ծանօթ է ինձ. Տուն գնացէք, Ֆրեդէրիկ
հալրիկ. Աշխատեցէք հանդարտ երեւալ ձեր մօրն ու աղջկան,
ալս անհրաժեշտ է նոցա:

Եւ ճանապարհ ընկաւ, իսկ ես դարձալ տուն:

ԼԲ.

Անցաւ երկու թէ երեք օր:

Քաղաք գնացի և Ռէբիի դեղատնից բերի բժիշկ Սէմ-
պէրլէնի գրած դեղը. Տատը հանգստացաւ. հաղը պակասեց.
նորան ասացինք, որ չուտով խաղաղութեան դաշն կ'ապեն,
ամեն ինչ նախկին դրութիւնը կստանալ և Ժան Մէրլէնը
յետ կ'ըստնալ. Խեղճ պառաւը կարծես թէ սկսեց քիչ քիչ
կազդուրուել, երբ լանկարծ մի առաւօտ պրոսական երկու
գաղտնի ոստիկաններ կանգնեցին պանդոկի մօտ. Նոքա սո-

վորաբար անցնում էին առանց կանգ առնելու, ուստի և ետ-
շտա զարմացալ ալս բանի վրալ, մի քիչ լետուլ, ծեր իկելի
աղջիկը եկաւ ասաց, թէ ինձ ներքե կանչում են:

Ես իջալ և տեսալ, որ դահլիճի մէջ տեղ կանգնած էին
երկու չափահաս գաղտնի ոստիկաններ՝ բարձր վզով կոշիկներ
հագին. նոցա սաղաւարտները գրեթէ առաստաղին էր հաս-
նում. Նոքա հարցրին թէ ես եմ Ֆրեդէրիկը, նախկին անտա-
ռապետը Պատասխանեցի՝ ալո՛. ապա նոցանից մէկը ձեռ-
քի մէկից հանելով ահագին ձեռնոցը և ճանապարհի պարկը
քրքրելով՝ մի թուղթ հանեց և տուեց ինձ. ես խսկոյն կար-
դացի:

Դա հրաման էր Ֆալցբուրգի հրամանատարից, որ 24 ժա-
մուալ ընթացքում հեռանամ ալդ երկրից, Հասկանում ես,
Ժօրժ, թէ ինչ տպաւորութիւն կգործէր ինձ վերալ ալդ. ես
գունաթափ եղալ և հարցրի, ինչ եմ արել որ ալսպէս զարհու-
րելի կերպով հալածում են ինձ:

— Ալդ մեզ չէ վերաբերում, — պատասխանեց նոցանից
մէկը: — Այնտեղէք պատուէրը կատարել, ապա թէ ոչ ուրիշ
միջոցներ գործ կդրուին:

Ասացին և ձի նստեցին. էլ խելքս զլսիս չէր. ծերունի
իկէլը, մենակ մնալով ինձ հետ և տեսնելով իմ սոսկալի վի-
ճակը, չգիտէր ինչ մտածէ, և ասաց.

— Ի սէր Արտոն, Ֆրեդէրիկ, ասացէք, ինչ էք արել,
Դուք ալիսպիսի մի նշանաւոր մարդ չէք, և ալս խուլ անկիւ-
նում կարելի էր ձեզ հանգիստ թողնել:

Ոչինչ չպատասխանեցի և ոչինչ էլ չէի կարողանում մտա-
ծել ու լիշել. մտածում էի դատերս և պառաւ տատիս լուսա-
տութեան մասին, երբ կլսէին ալս նոր դժբաղդութեան լուրը:
Ալդ ժամանակ միայն մտաբերեցի իմ անզգուշ խօսակցութիւնը
Վաշէրօն սրճատանը, Տուբակի հետ ունեցածս կռուի օրը.
ծերունի իկէլը համաձայնեց իմ ենթադրութեան հետ, որ Տու-
բակը մատնել էր ինձ. ինձ մի միջոց էր մնում. վազել հրա-
մանատարի մօտ, որ մի քանի օր ժամանակ խնդրեմ, ի լար-
դանս տատիս հիւանդութեան, որ անշուշտ կմեռնէր ճանա-
պարհին. իկէլը կանչեց դպրոցական վկայական ձեռք բերինք,
մէկտեղ դատաւորից պաշտօնական վկայական ձեռք բերինք,
լաւ ցուցումներով իմ մասին և ընտանիքիս թշուառ կացու-
թեան վերաբերմամբ. մէջը լիշուեցաւ ամօն բան, ինչ որ կա-

դող էր միայն ազդել արալիսի դէպքում Իկէլը առանձնապէս խորհուրդ տուեց դիմել բժիշկ Սէմպէրլէնի, օգնութեան, որ նա վկայական տալ տատի հիւանդութեան մասին. նա կարծում էր, որ այս ամենը կարող են շարժել բերդապետի գութը և կլետաձգէ իմ աքսորը, մինչև որ խեղճ պառաւը կարող կլինի ճանապարհորդութիւնը տանել:

Ես այնպէս աղմկուած էի, որ այլ ևս անզօր էի բան մտածել և ուղեորուեցալ դէպի հրամանատարը:

Վարդ-Մարին ոչինչ չգիտէր այս մասին. տատը նոյնպէս, վրաս ուժ չէր մնացել արն նոր հարուածի մասին հաղորդել նոցա, որ սպառնում էր մեզ: Միայնակ գնալ, ալդ բարբարոսներին փախչել, որոնք այնպէս սառնասրտութեամբ ամեն թշուառութեան ենթարկում էին մեզ, դեռ էլի ոչինչ էր. բայց տատս և Վարդ-Մարին... ևս վախենում էի մտածել անգամ նոցա մասին...

Տասներկու ժամին մօտ եկալ Ֆալցբուրգ սաստիկ ալեկոծուած. մեզ հանդիպած բոլոր դժբաղտութիւնները պատկերացան աչքիս առաջ:

Ամենից առաջ բժշկին գնացի, որ մի վկայական տուեց, թէ իմ հիւանդ ատոն արնքան թոյլ է, որ անկարող է նոյն իսկ երկու ժամուալ ճանապարհորդութեան դիմանալ:

—Ահաւասիկ,—ասաց նա թուղթը տալով,—ես միայն զուտ ճամարտութիւնը գրեցի: Դեռ կարող էի աւելացնել, որ ձեր գնալը կարող է մահաբեր լինել նորա համար, բայց բերդապետը ոչք չի դարձնի ալդ բանի վրայ. եթէ այս վկայականը չհամոզէ նորան, մնացեալ ամեն ինչ անօգուտ կլինի:

Գնացի բերդապետի վարչութեան բնակարանը, որ զետեղուած էր նախկին կառավարութեան մէջ Կօլլէժ փողոցում: Բան խնդրել այս անպիտաններին, որոնց ես արնքան արհամարհում էի, շատ ծանր էր ինձ համար. ես—Ֆրանսիական հին անտառապետս, հայրենիքի հին ծառաս, մաղերս ծառայութեան մէջ ճերմակած—պէտք է ստորանալի և ամենաչար թշնամիներիս խնդրէի, որոնք հպարտանում էին իրանց՝ լուկ միայն բազմաթիւ զօրքերի շնորհիւ կատարուած լաղթանակներով: Բայց տատիս, ծեր Բրուատի ալրու համար պատրաստ էի ամեն ինչ տանել...

Համազգեստ հագած և շէկ արտամօրութեով մի բարձրահասակ պրուսացի երկար սպասել տուեց ինձ նախասենե-

կում. բերդապետի բնակարանում նախաճաշում էին, և ամբողջ ժամ անցնելուց լիտով միայն պատուէր ստացաւ վերև բարձրանալ, Վերևը մի ուրիշ օրապահ նորից սպասել տուեց. վերջապէս ինձ թող տուին՝ ներս մտնել մի բաւական մեծ սենեակ որ նախում էր դէպի զօրանոցի պարտէզը. բաղնիցի բերդապետի սենեկի դուռը, որ ձայն տուեց թէ ներս արիւ իմ առաջ մի առողջակազմ մարդ տեսաւ, խիստ կարմիր դէմքով, որ անցուդարձ անելով սենեկում, համազգեստը ուղղում էր իւր վերալ և շատ վատ էր տրամադրուած: Ես համեստութեամբ պարզեցի նորան իմ դրութիւնը և մատուցի վկայականը, որ նա առանց նոյն իսկ աչքի անցնելու՝ շարտեց սեղանի վերալ:

—Այդ բոլորը ոչ մի նշանակութիւն չունի,—ասաց նա կոպիտ կերպով. Դուք լալտնի էք օրպէս մի վտանգաւոր մարդ և զերմանացիներին լալտնի թշնամի: Դուք համոզեցիք ձեր ստորագրեալներին որ մեզ մօտ չծառայեն. ձեր փեսան միացել է Գամբրդտալի աւագակներին հետ: Դուք պարծեցել էք մի սրճառանը, թէ մերժել էք Յօրնշտադի օբէրֆէրստէրի առաջարկը. սոցանից աւելի նուաղ պատճառ բաւական կլինի՝ երկրից մարդ աքսորելու համար:

Ես կրկնեցի, որ տառտ մերձ ի մահ հիւանդ է:

—Դէհ, ուրեմն թողէք տանը մեռնի,—ասաց նա.—աքսորի հրամանը միայն ձեզ համար է:

Այլ ևս չլսելով ինձ, նա ներս մտաւ դրացի սենեակը, ծառային կանչեց իւր մօտ և դուռը փակեց ետեւից:

Նուաճատ վալը իջաւ սանդուխքից, վերջին լուսս էլ խորտակուած. ինձ ոչ մի ելք չէր մնում. ստիպուած էի դնալ, ստիպուած էի ալս ամենը լալտնել աղջկաս և տատի՛ն: Ես գիտէի, թէ ալս ամենը ինչով կվերջանար. գլուխս կախարած, անցաւ բակի դռնով և հասաւ զերմանական պահապանին, առանց նկատելու որ և է բան: Ամբողջ ճանապարհը, հովիտն ու անտառն անցնելիս ես ուշքի չեկալ և կարծես թէ ցնորում էի լուսադառութիւնից. խօսում էի ինքս ինձ և դէպի ծառերը դառնալով՝ բարձրացնում ձեռներս:

—Անիծեալները ճնշում են մեզ... Մարդասիրութիւն, լանցանքի ամօթը, խղճի խալթը—ամենն էլ ոտնակոխ են արած: Մնացել է միայն ուժը: Գոնէ միանշամից սպանած լինէին մեզ ամենիս: Գոնէ ալօ չարագործները անկողնի մէջ խեղդէին մահամերձ պառաւին և դատերս դռանը կախէին:

և ինձ էլ կտոր կտոր անէին... Այս աւելի լաւ կլինէր մեզ համար: Սա աւելի պակաս խիստ կլինէր, քան մեզ միմեանց գրկից խելը, որդուն շատիպելը, որ թողնէ իւր մեռնող մօրը...

Սա գնում էի դեղակելով: Ինձ թուում էր, թէ անտառները, խոռանները, ժալուերը աւազակներով լիքն էին, որոնց մասին շատ էի լսել մանկութեանս ժամանակ. թուում էր, թէ լսում էի նոցա երգերի ձայնը խարուկի շուրջը, լափչտակած աւարը՝ բաժանելիս մեր մեծ լեղափոխութիւնից առաջ տեղի ունեցած բոլոր սարսափները նորոգուեցան աչքիս առաջ: Ժալուերի արձագանքը կրկնում էր վարիների նուազի ձայնը, որ ճշում էր պրոուսական փողը Ֆալցբուրգում և կարծես թէ դուրս էր կանչում ալն չարագործների ստուերները, որոնք մոխիր էին դառել տասնեակ տարիներ առաջ:

Գրառփտակի տները տեսնելով՝ ուշքի եկաւ. սոսկացի, երբ միտս եկաւ, որ հնչել էր Վարդ-Մարիին և տատին՝ տարագիր լինելուս լուրը լալտնելու ժամը: Ինձ համար դա համազօր էր մահուան դատաւճռի, որ պէտք է արտասանէի նոցա առաջ, որոնց ամենից շատ էի սիրում աշխարհում: Սա դանդաղեցրի քալերս, որպէս զի ուշացնեմ այդ բոպէն. բաց անցնելով մի երկու տուն, տեսալ Վարդ-Մարիին, որ սպասում էր ինձ դէպ իկէլի պանդոկը տանող ծառաստանում. նորան նալելով՝ գուշակեցի, որ ամեն ինչ լալտնի պիտի լինէր իրան: — Ըն, թնչ կալ, հալրիկ, — հարցրեց նա ինձ հանդարտ, երբ տանը մօտեցանք:

— Սա պէտք է հեռանամ, — պատասխանեցի կարելուք չափ հանդարտութեամբ, բաց դուք կմնաք... ձեզ թօլ է տըրուած մնալ:

Միևնուն ժամանակ ես վերեկից տատի հեծեծանքը լսեցի: Հէնց որ ես դուրս գնացի, Լատէլը վերև վազեց և մեր նոր դժբաղտութիւնը հաղորդեց Վարդ-Մարիին. խեղճ պառաւը լըսեց ամենը: Այս նշրութիւնը տարածուեց ամբողջ գիւղում. ամբոխը խռնուեց մեր շուրջը, և տեսնելով, որ հնար չկալ ալս դժբաղտութիւնը վերացնել, ամենքին պատմեցի, թէ ինչպէս կոպիտ ընդունեց ինձ պրոուսական բերդապետը: Հարեաններն ուշադրութեամբ ականջ էին դնում ինձ, բաց ոչ ոք չէր վստահանում ձայն հանել, վախենալով որ նոյն վիճակի չենթարկուին:

Տատն իմ ձայնը ճանաչեց և կանչեց.

—Ֆրեդէրիկ... Ֆրեդէրիկ...

Այդ ձայնի լոկ միայն հնչիւնը ճակատիս վերաջր խոշոր կաթիլներ արտադրեցին։ Ես պատասխանեցի, վեր ելնելով։

—Գալիս եմ, տատիկ, գալիս եմ... Էինչո՛ւ ես ալդպէս լուսահառուում երկար ժամանակով չենք բաժանուելու... Ես լեռ կդառնամ... Այժմ ինձնից քաշում են... Նոքա սխալում են, տատիկ... Բայց նոքա ուժեղ են մեղմից...

—Ախ, — գոչեց նա. դուք գնում էք, Ֆրեդէրիկ, դուք գնում էք, ինչպէս խեղճ Ժանը... Ես գիտէի, որ նա կուռուելու է գնում... ամենը գիտէի... Ես ձեզ ալլ ես չեմ տեսնի— ոչ մէկիդ և ոչ միւսիդ։

—Ինչո՛ւ, տատիկ, ինչո՛ւ։ Մի քանի շաբաթից լետու ինձ թուլ կտրուի լեռ դառնալ... և Ժանն էլ լեռ կդառնալ երբ պատերազմը վերջանալ...

—Ես ալլ ես չեմ տեսնի ձեզ, — աղաղակեց նա, հեկեկալով։

Մարդիկ հետաքրքրուող են լինում մինչև խտուրթիւն. ալդպէս էր և այս անգամ. բոլոր շրջապատողները մէկը միւսի ետեից բարձրացան իմ ետեից և մեր երեք փոքր սենեակները լցուեցան ամբոխով. ամենքը աշխատում էին աղմուկ չանել և, որ ձայն չհանեն, մաշիկները հանեցին սառնարի ներքեւում. նոքա ուղում էին ամենը տեսնել, ամեն բան լսել. բայց մեծ գորշագորշ վարագուրի ետեից տեսնելով թշուառ պառաւին, որ հեկեկալով ձեռները տարածել էր դէպի ինձ, գրեթէ ամենքն իսկոյն հեռացան։ Մնաց Շտարկը, ծեր Իկէլը և նորա դուստր կատէլը։

—Աննա տատ, — ասաց Իկէլը, — չպէտք է ալդպէս լուսահառուել, Ֆրեդէրիկն արդար է. . Պէտք է խոհեմ լինել... Հէնց որ խաղաղութիւնը կտրիէ, ամեն ինչ նախկին դրութիւնը կստանալ։ Դուք 83 տարեկան էք, իսկ ես՝ մօտ 70... Ես լուս ունիմ տեսնել Ժանին, Ֆրեդէրիկ պապին և ալստեղից գնացող ամենքին...

—Ախ, — պատասխանեց նա, ես խիստ շատ եմ զրկանք կրել և էլ տանել չեմ կարող։

Եւ մինչև ուշ գիշեր նա հեծում էր։

Վարդ-Մարին, որ երբէք անվեհերութիւնը չէր կորցնում, պահարանը բաց արաւ, միջից հանեց իմ իրերը, որովհետեւ ժամանակ կորցնել չէի կարող. միւս առաւօտ հարկ կար ու-

գևորուել։ Նա սեղանի վերալ դարսեց իմ լաւ չորերն ու փոխ-
նորդը և հանդարտ հարցրեց նոյն միջոցին, երբ տատը լա-
ւիս էր.

— Այս կվերցնես, հալրիկ։ Իսկ միս։

Ես պատասխանեցի նորան.

— Դարսի ինչպէս խելքդ կտրում է, որդիս։ Ես մտածել
անկարող եմ։ Զմուռնաս միայն պաշտօնագրեւոտս գնել. դա
ամենից կարևորն է։

Իկէլը, գիտենալով, որ ազատ վալրկեան չունէինք, ա-
ռաջարկեց, որ մենք երեկոյի համար ոչինչ չպատրաստենք և
նորա հետ ընթրենք ներքեւ. համաձայնեցանք։

Այդ երեկոյ, Ժօրժ, ընթրելիս քիչ խօսեցինք։ Կտէլը
մնաց վերև տատի անկողնի մօտ։ Գիշերը հասաւ, իրերս դար-
սած էր, և ամենքս վաղ քնեցինք։ Կհաւատաս, որ ես գրեթէ
չքնեցի։ Տատի հեծեծանքը և իմ խոհերը թէ ուր պիտի գնամ,
փողի պակասութեան մասին ճանապարհի համար,— որովհետև
պէտք էր տանն էլ թողնել ծախսի համար,— այս ամենը լու-
գում էր ինձ, և չնայելով լոգնածութեանս՝ աչք չփակեցի։
Ամբողջ գիշեր ինքս ինձ հարցնում էի. ո՞ւր գնամ, ո՞ւր գիմեմ,
ինչով հաց վաստակեմ. այս ամեն հարցերը հարիւրաւոր ան-
գամ պտուտ եկաւ գլխումս, և վերջապէս լիչեցի պ. Արանսին,
մի լաւ տղամարդու, որ ինձ միշտ սիրում էր և որի իշխա-
նութեան ներքոյ, շատ տարիներ առաջ, ծառայել էի իբրև
հասարակ անտառալին պահապան։ Ինձ ասացին որ նա կե-
նում է Սէնտ-Դիէում, և ես լուս ունէի որ եթէ նորան ողջ
գտնեմ, նա ինձ կընդունէր և կօգնէր թշուառութեանս մէջ։
Այս միտքը ծագեց իմ մէջ առաւօտեան դէմ. ես հանգստացաւ
և մէկ թէ երկու ժամ քնեցի։

Հագիւ լուսացած արդէն ոտի վերալ էի։ Զարհուրելի
ըրպէն մօտենում էր, տատը ոտնաձալնս լսելով՝ կանչեց ինձ։

Վարդ-Մարին ևս վեր կացաւ. նա նախաճաշ պատրաս-
տեց, իսկ Իկէլը վերև բերեց մի շիշ գինի։

Հագնուելով՝ մտաւ տատի սենեակը, աշխատելով անվի-
հեր երևալ, բալց զգում էի, որ ալ ևս տեսնելու չէի նորան։

Տեսքով հանդարտ էր նա, ինձ պատուիրեց մօտ գնալ և
երկու ձեռքով վաթաթուեց վզիս ու ասաց.

— Զաւակս, Դու ինձ համար եղել ես միշտ իսկական,
քարի դաւակ։ Որդի Ֆրեդէրիկ, օրհնում եմ քեզ... մաղթում

եմ քեզ կատարեալ երջանկութիւն, որին արժանի ես... Բայց... խեղճերի բարի ցանկութիւններն ու օրհնութիւնները մի բանիչ են հասցնում... Ալլապէս, սիրելի Ֆրեդէրիկ, աղպէս դժբաղդ չէիր լինի...

Նա լաց էր լինում, ես չկարողացալ արտասուքս զսպել։ Վարդ-Մարին, անկողնի մօտ կանգնած հանդարտ հեկեկում էր։ Գրկելով տատիս՝ ասացի.

— Զեր օրհնութիւններն ու բարի խօսքերը աշխարհիս բոլոր դանձերից աւելի են ինձ համար. մխիթարում եմ, որ շուտով կանանեմ ձեզ։

— Գուցէ մենք միւս կեանքում կտեսնուինք, — պատասխանեց նա. բայց ալստեղ, աշխարհումս, անջատում եմ քեզ. նից... Մնաս բարեալ — Ֆրեդէրիկ, մնաս բարեալ...

Աւ գրկելով՝ նա համբուրեց ինձ դողդոջուն շրթունքներով, լեւտով, շուռ դալով՝ ձեռքիցս բռնեց և նորից հեկեկալով՝ հանդարտ շնչաց.

— Մնաս բարեալ։

Աս դուրս գնացի. ուժաթափ էի եղած։

Դրացի սենեկում մի բաժակ դինի խմեցի և մի կտոր հաց դրի զրպանս։

Վարդ-Մարին ինձնից չէր հեռանում, ես նշան արի նորան և պատուիրեցի վար իջնել, որ տատը մեր հրաժեշտի հեկեկանքը չլսէ։

Մենք լուռ մտանք դահլիճ, ուր ծեր իկէլը ուրիշ բարեկամների հետ սպասում էին մեզ. ալստեղ էր Շտարկը, որ մեզ օգնել էր անտառի տնից տեղափոխուելիս, Գիւլօտը, և մի քանի էլ բարի ծանօթներ։

Մենք հրաժեշտ տուինք միմեանց. դուրս գալով, ես գրկեցի Վարդ-Մարին, ինչպէս կարող էր միալն գրկել մի դժբաղդ հալը իւր զաւակին, համբուրեցի, ցանկալով դորանով ալն ամենը, ինչ որ կարող է մարդ ցանկալ ալն էակին, որ իր կեանքից աւելի թանկ է և որին նա լարդում է բարերարութեան, բարութեան և քաջութեան համար։ Կապոցը ուսիս ձգելով՝ գնացի առանց լեւտ նայելու։

ԼԳ.

Աքսորի ճանապարհը երկար է, Ժօրժ, և նորա առաջին քալերը ծանր են։ Ով որ ասել է, թէ հալրենիքը հեռներու

տանել չենք կարող, լաւ է հասկացել մարդկալին տանջանքները: Դեռ հալոենիքի հետ ալժմ գաւակն էլ պէտք էր թողնել, իսկ ականջում հնչում էին տատի հրաժեշտի ձայները: Սարը բարձրանալով՝ նախ քան ցած իջնելը՝ մի վերջին հալեացք ձգեցի տնակիս և ալգուս վերալ ու մտածեցի. «էլ չես տեսնի ալս ամենը»: Այսպիսի վազկենին, Ժօրժ, թւում է թէ երկիրը լետ է պահում քեզ, ծառերը տարածում են դէպի քեզ իրանց ճիւղերը:

Այս ամենն զգացի Բէրլինդէնի գագաթին. դեռ էլի սարսափում եմ ալս ամենը լիչելիս:

Երբ մտածում ես, որ այսպիսի չնչին արարածներ կարող են ալդ տեսակ տանջանքներ պատճառել իրանց մարձաւորներին... Թող Ամենակարողը ներէ նոցա, արդարութեան ժամը կհնչէ մի օր:

Դուրս խլուելով ալդ տեղից, առաջ գնացի: Ցած իջալ լեռնից, և հարազատ երկիրը կամաց կամաց հեռացաւ ինձանից: Օ՛հ, ինչպէս տանջուեցի և ինչպէս շատ բան էի մտաբերում: Անտառներ, եղևնուտ, գարեջրի հին գործարաններն անլալտացան...

Մօտեցալ Շէնբուրգին և սկսալ իջնել երկրորդ բարձր գագաթից, ընկղմուած մտածմունքներիս մէջ, երբ լանկարծ մի լիսուն քալլ հեռու ինձանից ծառերի միջից երևեցաւ մի մարդ հրացանն ուսին: Երբ նորան տեսալ՝ բոլոր մտածմունքներս էրուեցին. ճանաչեցի Խէպպին, նախկին անտառապետին, որին զրաւեցին պրուսացիներն և որը միախակ մեր ամենիս մէջ մտաւ նոցա ծառալութիւն:

—Դձւք էք, Ֆրեդէրիկ հալրիկ,—հարցրեց նա զարմացած:

—Այո՛, ես եմ:

—Ո՛ւր էք գնում ալսպէս վաղ կապոցն ուսիդ:

—Ուր որ Աստուած կառաջնորդէ... գերմանացիք հալածում են ինձ... Ուզում եմ հաց վաստակել մի ալլ տեղ:

Նա ամբողջապէս գունատուեց: Ես կանգ առալ, որ չունչ քաշեմ:

—Ի՛նչ, ասաց նա,—ալդ տարիքում ձեզ արքսորում են. ձեզ, ծեր անտառապետիդ, ազնիւ մարդուն, որ ոչ ոքին վատութիւն չէ արել:

—Այո՛, չեն ցանկանում ինձ իմ երկրում թողնել: 24.

ժամ է միայն ժամանակ տուած ինձ, որ Ելզասից դուրս գնամ. և ահա դնում եմ...

— Իսկ Վարդ-Մարին, հապա տանում:

— Նոքա Գրամուֆտալ են ձեր իկէլի մօտ: Տատը մեռնում է... մէկը հալըթ կը թաղէ:

— Խէպպը, գլուխը կախելով՝ դեռնին նալեց և ասաց.

Ի՛նչ դժբաղտութիւն... Ի՛նչ դժբաղտութիւն...

— Ես ոչինչ չսպաստանեցի և քրտինքս սրբեցի երեսիցս: Մի բոպէից, առանց ինձ նալելու, նա հաղաց և հանդարտ ասաց.

— Ա՛խ, եթէ մենակ ես ու կրնա լինէի՛նք, Բալց վեց էլ որդի ունիմ... Նոցա հալին էլ եմ... Չեմ կարող թողնել որ սողից մեռնեն... Դուք մի քիչ փող ունէի՛ք հաւաքած... ևս մի սանտիմ էլ չունէի:

Տեսնելով, որ ալս մարդը, որ անտառապետի պաշտօն էր ստացել գերմանացիների մօտ, ներումն է խնդրում ինձանից, դժբաղտ աքսորականից, և չիմանալով ինչ պատասխանեմ՝ ասացի.

— Աստուած իմ, ամեն մէկն էլ ունի իր մեծ ցաւը: Ցտեսութիւն... ցտեսութիւն:

Նա ուղեց ձեռքս սեղմել, բալց ես առանց լեռ նալելու գնացի, մտածելով.

«Այս մարդը, Ֆրեդէրիկ, քեզանից աւելի դժբաղտ է, սորա վիշտն աւելի մեծ է. նա ծախեց իւր խիղճը պրուսսացիներին մի կտոր սև հացի համար: Դու գէթ կարող ես ամենքի աչքերին նալել. դու կարող ես, չնալելով աղքատ վիճակիդ, ասել. ես աղնիւ մարդ եմ... Բալց նա չի կարող նալել իւր հին ընկերոջ երեսին. կարմրում է և գլուխը կախում: Գերմանացիք, օգտուելով ալն հանգամանքից, որ նա վեց որդի ունի, գնեցին նորան»:

Չնալելով դժուար դուրսանա՝ զգում էի, որ լաւ վարուեցի. Խէպպի տեղ որ լինէի, վաղուց արդէն մի տեղ ինձ կախել էի անտառում: Մարդս միշտ գոհ է, եթէ նորան լաջողում է երկու շարիքից փոքրագոյն ընտրել:

Այս մտքերին շուտով ուրիշները փոխարինեցին:

Պէտք է ասեմ քեզ, որ ամեն գիւղերում, մինչև անգամ ամենախեղճ շէնքերում, որոնց միջով անցալ, խեղճ մարդիկ, տեսնելով որ ալս տարիքում գնում եմ կապոցն ուսիս, ամեն

կողմից ուրախութեամբ էին ընդունում ինձ. նոքա հասկանում էին, որ ես մէկն էի նոցանից, որոնց աքսորում էին Յորանսիան սիրելու համար. կանալք, զոհերին երեխաների ձեռքերից բռնած, ուղևորում էին ինձ այս խօսքերով.

—Թող Աստուած օգնէ Զեզ...

Լիւտցէլբուրգի, Դոբօի և ուրիշ տեղերի մանր հիւրանոցներում, ուր ես ժամանակ առ ժամանակ հանգիստ էի առնում որ ուժերս նորոգեմ, ոչ ոք չէր ուզում փող վերցնել ինձանից, երբ ես ասում էի. «Նին անտառապետ եմ. գերմանացիք քչում են ինձ, որովհետեւ մերժեցի ծառայել նոցա»... Ամենքը լարութեամբ էին վարում հետս:

Ի հարկէ, ես չօգտուեցի այս մարդոց բարութիւնից և ամեն բանի համար վճարում էի. այս խիստ հարկահանութեան ժամանակ ամեն ոք դրամի կարիք ունէր:

Այս բոլոր երկիրը լեղափոխութեան կողմնակից էր. որքան աւելի էի մօտենում Վօզէզամին, այնքան լաճախ էին լսում Գարիբալդու, Գամբետայի, Շանզի, Ֆէդէրբի անունները. բայց այնքան էլ աւելի նկատելի էր դառնում ծանր հարկահանութեան հետևանքներն ու լաճախ էին պատահում զօրքից աւերուած գիւղերը:

Նոյն օրը երեկոյեան 8 ժամին հասանք Շիրմէկ. Հիւրանոց մտնելով՝ տեսալ ֆէլդֆելլին, հարկահանին և կօմիսսարին, որոնք սեղանի շուրջ նստած՝ խմում էին և ծխում իրանց հալոնակիցների հետ: Ամենքը լեռ նալեցին և աչք չէին հեռացնում ինձանից, երբ ես խնդրեցի մի գիշերուայ համար օթոց:

Կօմիսսարը պատուիրեց որ թղթերս ցոլց առամ: Ուշադրութեամբ աչքի անցնելով բոլոր ստորագրութիւններն ու կնիքները, նա ինձ ասաց.

Մինչև ալժամ ամեն բան կարգին է, բայց վաղը արեւը չձագած ճանապարհին պէտք է լինես:

Այս խօսքից լեռով միայն հիւրանոցի տէրը վստահացաւ թույլ տալ ինձ ուտել և խմել. հիւրանոցը լիքն էր պրուսացի-առաքինաւորներով, և ինձ տարան քնելու կալում, ուր քնեցի լաբդի վերայ: Դուրսը խիստ ցուրտ էր, բայց կալը գոմի մօտ էր, ուտաի և տաք էր անտեղ. ես խորը քնեցի, որովհետեւ խիստ լոգնած էի: Քունը, Ժօրժ, մխլթաբութիւն է

դժբաղանքների համար. եթէ որ ես խօսէի Աստուծոյ բարութեան մասին, ապա կասէի, որ նա ամեն օր մի քանի ժամով կանչում է մեզ իւր մօտ որպէս զի կարողանանք մեր թշուառութիւնները մոռանալ:

Միւս օրը լուսահատութեանս փոխարինեց աւելի առողջ տրամադրութիւն. ես ուղեորուեցի դէպի Ռօտաու. Յիւլիցի Ժան Մէրլէնին. Գուցէ նա էլ այս ճանապարհով էր գնացել, ինչպէս ամենից կարճ ճանապարհը: Որքան բաղտաւոր կլինէի, եթէ նորա շաւղում ընկնէի, իմանալի որ եւ է բան նորա մասին և հաղորդէի Վարդ-Մարիին.— Բնչ միտթարութիւն կլինէր այս մեր անբաղդ վիճակում, Գժուար էր լուսաւ այս բանի վերալ—այնքան շատ ժողովուրդ էր անցել վերջին երեք ամսուան ընթացքում Ռօտաուից Պրովանշէր, Ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ, օտարականներ, որոնց ոչ ոք էլ չէր չիշում:

Բայց ես այնուամենայնիւ չէի կարող Ժան-Մէրլէնի մասին չմտածել...

Ճանապարհո շարունակելով, հիանում էի այս լեռնալիճ երկրի գեղեցիկ անտառներով. ճանապարհը պատող խիտ եղևինները լիւցնում էին ինձ Ֆալբէրգի եղևինները՝ Սալէրնի մօտ. նոցա տեսքը լուզում էր ինձ. թւում էր, թէ հին ընկերներն էն ուղեկցում ինձ, որ մի քանի ժամ միասին անցնենք, վերջին մնաս բարեն ասելուց առաջ: Շարժողութիւնը, լեռնալիճ պարզ օդը, բարի մարդկանց սիրալիւր ընդունելութիւնը, իմ հին իշխանաւոր Արանսին դռնեւ լու լուս, և մանաւանդ իմ ցանկութիւնը որ լուսահատութեան անձնատուր չլինեմ մինչդեռ խեղճ դուստրս և պառաւ տատը դեռ այնքան խիստ կարիք ունէին իմ օգնութեան, այս ամենը սփ էր տա. լիս ինձ և շարունակ խրախուսում էի ինձ:

Վերդերիկ, մի վհատուիր... դեռ բոլոր Ֆրանսիացիք չեն կորել... վերջապէս կվերադառնալ ճանախկին լաւ ժամանակը... Ով լուսահատում է՝ կորչում է. խեղճ թուշնիկները, որոնց ձմեռը ստիպում է իրանց բոլոր ձյել ճեռու տեղ են թռչում որոնելու տաքութիւն, միջատներ և հատիկներ. նոքա եւ չարչարում են, բայց դարնան նորից լետ են դառնում... Սա օրինակ պէտք է լինի քեզ... քեզ համար էլ լաւ օր կգալ... Մի փոքր ուժ էլ, և կհասնես Սէնտ-Իլէ և կտեսնես պ. Արանսին, որ քեզ կպաշտպանէ: Այսպիսով սիրտ

տալով ինձ՝ դեռ լուս էր որ տեղ հասալ, բայց խիստ լոգնած. Մտալ առաջին հանդիպած հիւրանոցը, մի գաւաթ գինիով ամրացրի ինձ և պ. Արանսի մասին իմացալ, որ նա դեռ էլի Սէնտ-Վիէուսն է և վարում է իւր նախկին՝ վերատեսչի պաշտօնը, Դա ինձ շատ ուրախացրեց. բայց ես անպէս լոգնած էի, որ հաղիւ էի ոտի կանգնում. բարեբաղտաբար ինձ լաջողեց անկողին գտնել, ուր ես աւելի լաւ քնեցի քան Նիրմէկի կալում:

Բայց առաւօտը վաղ ինձ ղարթեցրեց պրուսական փողհարը, պրուսական զնդերից մէկը բռնել էր ալդ քաղաքը. գնդապետը տեղաւորուել էր եպիսկոպոսի տանը, իսկ սպաները և զինուորները՝ քաղաքի բնակիչներին մօտ. խոտի, լարդի, մսի, ալիւրի, ջրի, ծխախոտի և ալլ հարկահանութիւնը նոյնքան խիստ էր Սէնտ-Վիէուս, ինչպէս և ուրիշ տեղերում:

Ես կապոցիցս հաճեցի մաքուր շապիկս և պաշտօնագրեստս հագալ, լիչելով, որ պ. Արանսը միշտ մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում, որ ծառայողները վալելուչ լինին հագնուած: Այնուհետեւ իջալ հիւրանոցի դահլիճը, իմանալու թէ ուր է կենում նա: Բարի պառաւ Օրին, հիւրանոցի տիրուհին, ինձ հաղորդեց որ նա բնակւում է կալարանի մօտ և ես անյապաղ ուղի ընկալ, Եղանակը պարզ էր, ցուրտ, տաճարից դէպի կալարանը տանող փողոցը ձիւնից բոլորովին սպիտակած էր, նոյնպէս և շրջակալ բարձունքը:

Գերմանացի զինուորները, երկար մուգ վերարկուներով և տափակ գլխարկները գլխներին մէրիի համար սալով ուտեստի պաշար էին տանում. երկու թէ երեք սպասուհիներ գոլլերը լցնում էին գեղեցիկ աղբիւրի մօտ: Ուրիշ մարդ չէր երևում, — ամենքը փակուել էին տներում: Պ. վերատեսչի դրանը երկու ռուպէ կանգնած մտածելով, տեսալ որ առաջա իջաւ. վերեւից մի գեղեցիկ աղամարդ կանաչ, արծաթէ շերտերով զարդարուած գլխարկը գլխին որ մի փոքր քաշած էր ականջներին:

Դա պ. Արանսն էր, դարձեալ նոյն լաղթանդամ մարդը, մուգ միրուքով և դէմքի անպիսի թարմ գոյնով, որ կարծես երեսուն տարեկան լինէր. ես նորան իսկոյն ճանաչեցի: Միայն գլխւնը մի փոքր ճերմակել էր, ապա թէ ոչ բոլորովին չէր փոխուել. բայց նա ինձ սկզբում չճանաչեց, և հրը միայն

մտաբերեցի նորան իւր նախկին անտառալին պահապան Ֆրեդերիկին, նա գոչեց,

—Դուք էք, իմ խեղճ Ֆրեդերիկ, Երևի գործդ երիտասարդութեանդ պէս չէ գնում:

Նս արդէն երիտասարդ չէի, և վերջին ամիսները չափազանց ծերացրել էին ինձ, խոտով անուում եմ:

Վերատեսուչն ուրախ էր որ ինձ տեսնում էր:

—Գնանք վերև, — ասաց նա, — ամենալաւի լարմար է խօսելու համար:

Նւ բարձրացանք:

Անցանք մեծ, մութ գրասենեկով, որի փեղկերը ծածկուած էին, ապա վերատեսչի առանձնարանը, ուր վառարանը թէժ վառւում էր. նա ինձ աթոռ հրամցրեց, և մենք երկար խօսեցինք մեր դժբաղդ երկրի մասին: Նս նորան պատմեցի մեր ամեն ձախորդութիւնները գերմանացիների արշաւանքից սկսած. նա ինձ լսում էր, շրթունքները սեղմելով, գրասենդանի վերայ թեք ընկած, և վերջապէս չհամբերելով՝ աղաղակեց.

—Այո՛, դարձուրելի է... ճրճան աղնիւ մարդիկ են գոհուել մի քանի անպիտանների եսականութեան... Մենք խիստ կերպով տուժում ենք մեր սխալների համար. բայց գերմանացիների հերթն էլ կգալ: Բանը դրանում չէ. դուք երևի ամենը ծախսել էք... պէտք ունի՞ք:

Ի հարկէ, ես նորան ասացի ճշմարիտը. ասացի, որ ստիպուած եղալ տանը թողնել բոլորը ինչ որ ունէի և գործ եմ պտուում:

Նա, հանդարտ բանալով սեղանի դարակը ասաց, որ ես իրաւունք ունիմ, ինչպէս և Էլզասի միւս բոլոր անտառապետները, ստանալ իմ վերջին քառասունկի ուոճիկը, որ տալիս է ինձ կանխօրօք, իսկ ժամանակին կհաշուենք:

Նս շատ ուրախ եղալ որ այսպիսի նեղ օրիս դրամ ստացալ. տեսչի ուշադրութիւնը արցունք քամեց աչքերիցս, և չգիտէի թէ ինչպէս լալտեմ շնորհակալիքս:

Պ. Արանսը տեսաւ թէ որ աստիճան խորը կերպով զգացուած էի և երբ փորձ փորձեցի շնորհակալութիւն լալտենուլ, ասաց.

—Լաւ... լաւ, Ֆրեդերիկ... էլ չխօսենք այդ մասին... Դուք փառաւոր մարդ էք... անկեղծութեամբ նուիրուած Ֆրան-

սխալին, և ես շատ ուրախ եմ, որ կարողանում եմ ծագալել Ձեզ:

Երբ հրաժեշտ տուինք միմեանց, պ. տեսուչը հարցրեց, թէ մեր անտառալին պահապաններից շատերն են միացել զօրքին:

Ես կէրնի և Դօնատիեի անունները տուի, ապա արդէն Ժան-Մէրլինի, աւելացնելով, որ սա ամենից վերջը գնաց և հաւանօրէն գնաց նոյն ուղիով, որով և ես, Խերմէկի և Ռօտաուի վրալով:

—Բարձրահասակ երիտասարդ,—հարցրեց նա, սե բերով, չէ:

—Այո, պ. տեսուչ,—պատասխանեցի, խիստ լուզուած,— իմ փեսաս է:

—Փառաւոր ջահիլ է,—ասաց նա,—այս կողմով անցաւ: Ես տուի նորան անհրաժեշտ ցուցումներն և միջոց մինչև Տուր հասնելու: Եթէ անհանգիստ էք նորա մասին՝ ապահով եղէք միացաւ զօրքի, արդէն իւր տեղումն է:

Իջանք սանդուխտներից. մնաս բարեկին պ. Արանսը ձեռքս սեղմեց, լետով գնաց դէպի կամուրջը, իսկ ես գնացի երկաթուղու կալարանը, շատ լաւ տրամադրուած:

Ես վաղօրօք նախազգացի Վարդ-Մարիի ուրախութիւնը. ինձ թւում էր արդէն, որ լսում եմ, թէ ինչպէս տատը գոհանում է Աստծուց, լսելով այս աւետիքը. թւում էր, թէ մեր թշուառութեանց վերջն եկել է, խաւարը ցրւում էր և արեգակը նորից լուսաւորում է սեզ: Ես գնում էի լի պայծառ լուսերով և ուրախական մտածմունքներով. և հէնց որ մտաջ «Ոսկէ Առիւծ» հիւրանոցը, պառաւ Օրին, նախելով ինձ՝ աղաղակեց.

—Ա՛յ, ի՛նչ որ մի շատ լաւ բան է պատահել քեզ...

—Այո՛,—պատասխանեցի ժպտալով.—ես ալլ ևս այն չեմ, ինչ որ երեկ երեկոյ, մեծ անբաղդութիւնները միշտ միևնոյն մարդկանց չեն ջախջախում: —Եւ պատմեցի ինչ որ անցել էր: Նա ուրախ ականջ էր դնում. բայց երբ թուղթ խնդրեցի, որ այս բոլորը գրեմ Գրառաքտալ, նա սկսեց լետ համոզել:

—Լաւ մտածել էք ձեր դիտաւորութեան մասին: Ուզում էք գրել, որ ձեր փեսան միացել է զօրքին, որ ճանապարհին փող է տուել նորան պ. Արանսը: Բայց պ. տեսչին վաղն ևս չէ կէրքակալին, և ձեզ էլ, ձեր քրոջն էլ: Մի՞թէ ձեզ լալտնի չէ,

որ գերմանացիք բաց են անում բոլոր նամակները. սա ամենալաւ եղանակն է մեզ լրտեսելու. նոքա շարունակ առիթներ են որոնում քաղաքի վերալ տուգանք դնելու: Այդպիսի մի նամակ բաւական է, որ նոր տուգանք խլէ մեզանից: Զգուշացէք այդ տեսակ մեծ անդդուշութիւնից:

Զգացի, որ պառաւ Օրին ճիշտ է ասում, և վարկենաբար ուրախ տրամադրութիւնս կորաւ. ալնքան ոյժ հազիւ մնաց վրաս որ գրէի Վարդ-Մարին, թէ տեղ հասալ, լաւ եմ և փոքրիկ նպաստ ստացալ նախկին իշխանաւորիցս: Ամեն բան աւելորդ էր թւում ինձ. վախում էի աւելորդ կէտ, ստորակէտ դնելուց, որ պատճառ չգառնար անպիտաններին նամակիս պոյլից բռնել և ինձ աւելի հեռու քշել:

Խնչքան դժուար բան է, երբ մարդ հնար չէ ունենում յուսոյ և մխիթարութեան մի խօսք դրել նոցա, որոնց սիրում ես, մանաւանդ այդպիսի սոսկալի ժամանակ: Եւ ինչքան խիստ պիտի լինին մարդիկ, որ լանցանք համարեն հօր համար մխիթարութեան խօսքերը, որ ուզղում է իւր զաւակին, բարի լուրը, որ ուղարկում է որդին իւր մեռնող մօրը, Թէպէտ սա հաւանական էլ չէ, սակայն և ալնպէս մենք մեզ վերալ կրեցինք այս խստութիւնները:

Մերձաւոր մարդկանց մահը և երկրի նոր անլաջողութիւնները գուժող նամակները տեղ էին հասնում. դեռ կեղծ նամակներ էլ էին հասնում գերմանացիների լաղթութեան և Քրանսիացիների կրած նոր պարտութեանց մասին:

ԼԴ

Չվստահանալով գրել իմացածներիս մասին և ոչինչ լուր չստանալով տանից՝ ես տխրեցի:

Նրեակալիւր, Ժօրժ, իմ հաստկի մի մարդ, մատնուած միայնակ կեանքի օտար մարդկանց մէջ հիւրանոցի փոքրիկ տնակում, գործից կտրուած, որ ամբողջ ժամերով ստիպուած էր նալել միայն թէ ինչպէս է ձիւն գալիս, կամ ականջ դնում փողոցի աղմուկին, անցնող սալլակի անխնայի ճրճոցին, անցորդների աղմուկին, շների հաչոցին կամ պրուսական զօրախմբի շրջագալութեան—առանց ամենևին զուարճութեան, բացի իւր խոհերից ու լիշողութիւններից:

«Ինչ-որ կատարում է Գրառփոխում, Տատը դեռ կենդանի է: Ի՞նչ եղան վարդ-Մարին... Ժանը... և ուրիշ ամենքը»:

Եւ շարունակ նույն հոգսերը, նույն ծանրութիւնը սրտի վերայ:

«Նամակ չկալ, աւելի լաւ. որևէ դժբաղտութեան դէպքում վարդ-Մարին կգրէր ինձ, կամ գուցէ նա Բլ հիւանդացի է»:

Եւ ալսպէս ես անդադար տանջուում էի առաւօտից մինչև երեկոյ:

Երբեմն, երբ հիւրանոցի սեղանատնից աղմկալի զրուց էի լսում, իջնում էի ներքև պատերազմի մասին որ և բռն իմանալու Յոսը—մեր կեանքի ալս ամենամեծ կեղծիքը—ալսն աստիճան արմատացած է մեր հոգում, որ մենք չլթաւում ենք նորա հետ մինչև վերջին շունչներս:

Սեղանատանը ամեն տեսակ մարդու հանդիպում էի. վաճառական, գիւղացի, կառապան. ամենքը աղմուկով խօսում էին Հիւսիսում, Արևելքում կատարուած ճակատամարտերի, կողոպտումների, հրացանաձգութեան, հրդեհների, խիստ հարկահանութեան և նման իրերի մասին:

Պարիզը շարունակ պաշտպանւում էր. բայց Լուարի մօտ մեր նոր կաղմակերպուած զօրքերը ստիպուած էին նահանջել. գերմանացիների մեծ մասը խիստ ճնշող էին: Նոքա ամեն կողմից հաւաքուել էին բոլոր երկաթուղիներով. բացի սորանից մեզ պակասում էր հրացան և պատերազմական սլաշար: Մեր ձեռաց հաւաքած երիտասարդ բանակը, պարտաւոր էր օգնութիւն հասնել աշխարհիս ամենախիստ պատերազմին և վերջիվերջոյ ընկնել նորա չափազանց ծանրութեան տակ:

Այս ամենքը մենք կարդացինք բելգիական և չվէցարական լրագիրներում, որ Ուսկէ առիւծ հիւրանոց երթեկողները պատահամբ մոռացել էին ալստեղ:

Բէլֆօրի ռաբակոծութիւնը շարունակւում էր: Նղանակը զարհուրելի էր. ձիւնի հետ սաստիկ ցրտեր էր անում: Կարծես Նախախնամութիւնն էլ զինուել էր մեր դէմ:

Իսկ ես, Ժօրժ, խոստովանւում եմ որ ալսքան դժբաղտութիւններից լեռով լուսահատուեցալ. ամենաչնչին աղմուկը չուղում էր ինձ. ինձ շարունակ թւում էր, որ դարձեալ մի նոր անբաղտութիւն էր աւելացել մեզ. ժամանակ առ ժամա-

նակ համբերութիւնից դուրս էի դալիս և պատրաստ էի ուղ-
ղակի դէպի մահը զնալ, թող ինձ սպանէին, միայն թէ վերջ
դրուէր կեանքիս այս կամ այն կերպ: Ձանձրոյթս, վնասու-
թիւնս վերին աստիճանի էին հասել, երբ վերջապէս նամակ
ստացալ աղջկանիցս:

Տատը մեռել էր:

Վարդ-Մարին պէտք է դար ինձ մօտ Սէնտ-Դիէ: Նա-
խնորում էր մի փոքրիկ տուն վարձել, ուղելով մի քանի-
բան փոխադրել կարասիքից, չորերից, անկողնից և մնացածը
վաճառել Գրաուֆտալից մեկնելուց առաջ: Գրում էր, որ ու-
ղեգնացութիւնը կտեւէ երեք օր և շաքաթուալ վերջին կտես-
նուինք:

Այսպէս ուրեմն, խեղճ տատի տանջանքները սպառուե-
ցան. նա հանգստանում էր իւր դստեր կատերինէի և իւր ա-
մուսին Բրուատի կողքին, որոնց ես այնքան սիրում էի: Ես
մտածեցի, որ նոքա ամիսներ էլ բաղաւոր են ինձանից,
երբ հանգստանում են իրանց հարազատների մէջ իրանց
հայրենիքում:

Ինձ մխիթարեց՝ դստերս տեսնելու լոյսը: Ես արդէն ե-
րևակայում էի, որ միասին պիտի ապրէինք համեստ կերպով՝
մինչև պատերազմի վերջանալը. իսկ երբ ժանդ լիտ կղաճնար
և տեղ կստանար, դարձեալ մի բուն կշինէինք խաղաղ անտա-
ռում. ևս պաշտօնս կթողնէի և չնախելով բոլոր կրածս դժբաղ-
տութիւններին, օրերս կկնքէի հանդարտութեան և խաղաղու-
թեան մէջ, թոռներովս շրջապատուած:

Այս ամենը ինձ բոլորովին բնական էր թւում: Աստուած՝
արդարադատ է, և շուտով ամեն ինչ նախկին դրութիւնը
կառնէ: Վարդ-Մարին եկաւ 1871 թուի լունուարի 3-ին:

Ամսական 12 ֆրանկով երկու սենեակ վարձեցի իւր
խոհանոցով դրացի «Ոսկէ խարիսխ» տան երկրորդ լարկում,
պ. Միշէլ պարտիզպանից, որ մի պատուական մարդ էր և ա-
պաղալում մեծ ծառայութիւններ արեց մեզ:

Յունուարի 3-ին սաստիկ ցուրտ էր: Վարդ-Մարին նշա-
նակել էր թէ որ օրը պիտի գալ, բաց չէր գրել առաւօտ թէ
երեկոյ՝ ես անհամբեր սպասում էի:

12 ժամին մօտ Շտարկի սալակը երևաց փողոցի ծալ-
րից, ամբողջովին բռնաւերուած կարասիներով և անկողնով:
Վարդ-Մարին նստած էր սալակի վերայ, իւր հանգ. մօր մուշ-

տակում փաթթուած. բարձրահասակ ածխալաճառ Շտարկը սանձից քաշում էր ձիերը:

Սա ընդ առաջ վաղեցի: Համբուրնիով Շտարկին, որ սալ-լը կանգնացրեց, համբուրնի և դստերս և շշնչացի:

— Ժանից լուր ունիմ... Նա անցել է Սէնտ-Դիէի վերա-յով... Պ. Արանսը միջոց է տուել նորան պրոսական գիծն անցնելու և Լուարի գնդի հետ միանալու:

Նա պատասխան չտուեց, բայց երբ հաղորդեցի նորան այս՝ ծանր ախ քաշեց և նորա ձեռները առանձին ուժով փաթ-րուեցան վզովս:

Շարունակեցինք ճանապարհը. մի լիսուն քալից լետոյ հասանք տուն: Շտարկը ձիերը ներս տարաւ «Ոսկէ առիւծի» ախոռը, Վարդ-Մարին մտաւ հիւրատան ճաշարանը, և բարի պառաւ Օրին, որ ընդառաջել էր մեզ, ստիպեց նորան մի թաս արգանակ խմել տաքանալու համար, որովհետեւ նա խիստ սառել էր: Այդ իսկ օրը ես ու Շտարկը կարասին ներս տա-րանք ու դասուորեցինք: Նրա 4 ժամը խիեց, ամեն ինչ տեղն էր: Վառարանը վառեցինք: Վարդ-Մարին այնպէս էր լոգնել, որ հարկ եղաւ օգնել նորան երկրորդ լարկը բարձրանալու:

Յանկարծ աչքովս ընկաւ, որ նա գունատ էր և աչքերը վառուում էին—սա ինձ դարմադրեց. բայց այս փոփոխութիւ-նը ես վերագրեցի տատին հսկելու ժամանակ անցրած անքուն գիշերներին, վշտին, լուզմունքին և ամենից աւելի երեք օրուալ ճանապարհորդութեան բաց սալակով ալդպիսի խիստ ցրտին: Աստուած իմ: Բնական չէ՞ ալդ փոփոխութիւնը ալդքան նե-ղութիւններից լետոյ: Սա գիտէի, որ նա առողջ է. երեխայ հասակից նա երբեք չէր հիւանդացել, ես ինձ հանգստացրի, որ կառողջանայ. փոքրիկ խնամքից ու հանգստութիւնից լետ նա դարձեալ այնպէս թարմ կլինի, ինչպէս առաջ էր: Վա-ռարանում կրակը թէժ վառուում էր. սենեակը մաքուր էր. մեր հին պահարանը, պատից կախ հին պատկերները և պատի ժա-մացուցի սլաքը չխչխկոցը—մեր անտառի տան բոլոր նախկին սարքը լաւ տպաւորութիւն գործեցին Վարդ-Մարիի վերալ-նա գոհ մնաց և ասաց:

— Լաւ կապրենք այստեղ, հմլր. կապրենք հանգիստ և գերմանացիք էլ հեռու չեն քշի մեզ: Միայն թէ Ժանը շու-տով գար. սպա ամեն ինչ լաւ կլինի:

Նա խօսում էր խռպոտ ձայնով:

Նա ցանկացաւ խոհանոցը տեսնել և չնայելով, որ մութն էր աչն, աշուղամենաչնիւ հաւանեց:

Որովհետեւ ուռետտի պաշար չունէինք, ես ճաշ ապսպրեցի հիւրանոցից և երկու շիշ էլ գինի: Շտարկը չուզեց գրամ վերցնել ինձանից: Նա ասաց, որ անտառում գործ չկայ, և նորա համար մինչև անդամ աւելի լաւ էր, որ ձիերը բերեց, քան թէ ախոռում պարապ թողնէր նոցա. բայց ճաշից չհրաժարուեց և լանձն առաւ մի երկրորդ բաժակ գինի ևս խմել:

Ճաշի ժամանակ Վարդ-Մարին ինձ պատմեց խեղճ տատի մահուան մանրամասնութիւնները, թէ ինչպէս էր նա վախճանուել, երեք օր զառանցանքի մէջ աղաղակելով. «Բրուատ, Ֆրեդերիկ... գերմանացիք... Ֆրեդերիկ, մի թողնէք ինձ, հետներդ տարէք...» վերջապէս Ստոռած խղճաց նորան և կանչեց իւր մօտ. Գրաուֆտալի բնակիչների կէս մասը ուղեկցեց նորան, չնայելով որ ձիւն էր, մինչև Դօզէնհալմ, որպէս զի թաղեն իւր հարազատների կողքին: Վարդ-Մարին այս տխուր օրերի նկարագիրն անելով, չկարողացաւ արտասուքը զսպել, և ժամանակ առ ժամանակ նորա խօսքը ընդհատուած էր հազից, աչնպէս որ ես խնդրեցի ալ ևս չպատմել ալդ:

Մենք ճաշեցինք և շնորհակալութիւն արի՛շտարկին իւր արած ծառայութեան համար:

Ես նորան ասացի, որ զժբաղտութեան մէջ միայն մարդ ճանաչում է իւր իսկական բարեկամներին: Յ ժամին նա գնաց, չնայելով, որ ես համոզում էի գիշերել մեզ մօտ:

Ես ուղեկցեցի նորան մինչև փողոցի վերջը և խնդրեցի շնորհակալութիւնս հաղորդել ձեր իկէլին և նորա դստեր աչն ամենի համար, ինչ որ նոքա արին մեզ համար. և եթէ կպատահի Ֆէլքէրգի մօտ՝ լալտնել պառաւ Մարգրէդէլին մեր զրութիւնը և թախանձագին խնդրել, որ հաղորդէ մեզ ինչ որ գիտէ իւր որդի Ժան Մէրլէնի մասին: Խոստացաւ և մենք բաժանուեցանք: Ես տուն դարձալ, խիստ գոհ դստերս գալու վերալ, բայց փօք ինչ լուզուած նորա մրսելու համար: Լուրջ երկիւղ նորա առողջութեան մասին ես չունէի, ինչպէս արդէն ասացի, Ժօրժ Երբ մօրդուն տեսնում ես միշտ առողջ, ալդ պիտի մրսելուն նշանակութիւն չես տալիս:

Դարձեալ երկու ամիս էր մնում մինչև ձմեռուալ վերջը: Մարտի սկզբից արեն արդէն պալժառ լուսաւորում է, սկսում է գարունը. ապրիլին մարգերն ու ալգիները արդէն սկսում

են կանաչելու մեր լուսամուտների տակ երկու մեծ արկղ կար դալարուն բոլսերով, որոնք բարձրանում էին մինչև լուսամուտները, և այս կանաչը թերևս փոքր ինչ լինեցնում էր մեր լքած անտառի տնակը:

Ինձ ամեն ինչ լաւ գոյնով էր ներկայանում և Վարդ-Մարին տեսնելով զգացուած՝ ապագան էլ պալծաւ էր երեւում ինձ: Մինչև ժանի վերադարձը ևս մտածում էի ապրել միայն Վարդ-Մարիի համար, որքան կարելի է քիչ մտածել պատերազմի մասին, թէպէտ և այս շատ դժուար էր, երբ հարենիքը ալդպիսի ծանր դրութեան մէջ էր, ալի, շատ դժուար էր հանդիստ ապրել: Ես ինձ խօսք տուի միայն հաճելի նորութիւններ հաղորդել ղստերս,—օրինակ լաղթութիւնները, եթէ մենք բաղդ կունենալինք ունենալ,— և զգուշութեամբ ծածկել նորանից երկիւղս ժանի մասին, որի տեսական լուծիւնը տխուր մտածումներ էր ազդում ինձ: Այսպէս մտածելով՝ տուն եկալ, Մթնում էր: Վարդ-Մարին սպասում էր ինձ վառ լամպարի առաջ նստած. նա գրկաբաց ընկաւ ինձ վերալ և ջնչաց.— Ա՛խ, հալը, ինչքան բաղտաւոր եմ, որ դարձեալ միասին ենք:

—Ա՛յ, ալի, զաւակս,—պատասխանեցի ես.— նոքա էլ որոնք հեռու են մեզանից, նույնպէս կվերադառնան: Դարձեալ պէտք է փոքր ինչ համբերել... Մենք ալիքան շատ անարդարութեան դիմացանք, որ բաւական պէտք է համարել: Այժմ, դու մի փոքր անառողջ ես... ճանապարհորդութիւնը լողնեցրել է քեզ... բալց շուտով ամենը կանցնի: Գնա՛ քնիր, զաւակս, հանգստացիր:

Նա գնաց իւր սենեակը և պարկեւով՝ գոհութիւն տուի Աստծուն, որ աղջիկս ինձ դարձրեց:

ԼԵ.

Եւ այսպէս, Ժօրժ, կորցրի տեղս էլ, բոլոր ունեցածս էլ, որ ձեռք էի բերել երեսնամեալ աշխատանքով, խնայողութեամբ և բարեխիղճ ծառայութեամբ. կորցրի հալրենիքս, հարազատներիս, բարեկամներիս, և մնաց ինձ մի միթարութիւն. դուստրս, բարի, անդրդուելի Վարդ-Մարիս, որ տեսնե-

լով լուսահատութիւնս՝ ժպտում էր ինձ, չնայելով իւր վշտին և տանջանքներին:

Նրբէք չեմ ների ինձ, որ չկարողացաւ ծածկել նորաձիգ լուսահատութիւնս, ոչ էլ բարկանալս այն մարդոց վերայ, որոնք այս վիճակի հասցրին մեզ:

Այն, հեշտ է ժպտում նա, ում դործերը լաւ են գնում: Բայց ով ստիպուած է լինում թափառել օտար երկրում, կորօծել ամեն բանի, — նա ծիծաղելու ոչինչ չունի:

Մենք խիստ տնտեսաբար էինք ապրում: Վարդ-Մարին ջանասիրութեամբ աշխատում էր մեր փոքրիկ տնտեսութեամբ, իսկ ես լաճախ ամբողջ ժամեր նստում էի լուսամտի մօտ, մտածելով վերջին պատահարների, իմ սարսափելի աքսորի մասին հալրենիքից: Այսպիսի բոպէներին արհամարանքը տիրում էր ինձ լանկարծ, և վարենի աղաղակով ձեռքերս բարձրացնում էի դէպի երկինք:

Վարդ-Մարին թուի թէ ինձանից հանդարտ էր. ստորանալը, դժբաղտութիւնը, թէ մեր անձնական, և թէ բոլոր Ֆրանսիայի, այս ամենը դուցէ ինձանից ոչ պակաս տանջում էր նորան, բայց նա ծածկում էր այս: Մի բան միայն չէր կարողանում նա ծածկիլ — դա իւր հաղն էր, որ ինձ խիստ անհանգիստ էր անում: Փոխանակ պակասելու, ինչպէս ես լուս ունէի, օրէցօր աւելանում էր, մանաւանդ գիշերները, երբ ամեն ինչ լուռ էր և լսում էր այս շոր, սուր հազը, ինձ թւում էր որ նորա կուրծքը պատառւում է, և սարսափած վեր էի թռչում անկողնիցս:

Ժամանակ առ ժամանակ այս զարհուրելի հաղը դադարում էր. Վարդ-Մարին գիշերը քնում էր հանդիստ, և ես իսկովն սիրտ էի առնում, մտածելով Ֆրանսիանի աւերող դժբաղտութիւնների, Պարիզի զարհուրելի սովի, սպանուածների, ծածկուած պատերազմական դաշտերի, վերաւորներով լի հիւանդանոցների, հրդեհների, հարկահանութեան, կողոպուտի մասին. ես ասում էի, որ մենք դեռ գոհ պէտք է լինինք, որ մի կտոր հաց ունինք և տաք վառարան...:

Բայց պատերազմի ժամանակ անհաւատալի բաներ են լինում: Մենք չպղծեցինք ամբողջ Ներոպալին: Բայց այս չարգելից մեղ ալփմ իւր հերթին լաղթուած լինել... միթէ գերմանացիք չեն կարող նույն վիճակի հասնել: Բոլոր թղթախաղները վերջ ի վերջոյ լաղթւում են:

Այս ամենը խոնարհ էր գլխումս, Վարդ-Մարին ևս ասում էր.

—Դեռ ամեն բան կորած չէ, հայր, ամենը կորած չէ... զիչերս երազ տեսալ... Տեսալ Ժան Մէրլէնին անտառապետի պաշտօնազգեստով. շուտով լաւ լուրեր կ'իմանանք:

Աւաղ. բարի լուրեր... Խեղճ երեխան... Այ՛հ, ալի... Իրաւունք ունէր գեղեցիկ երազներ տեսնելու. կարող էիր երազել, որ Ժանը, անտառապետի հագուստով, ժպտալով, ձեռքիցդ բռնած տանում է քեզ սպիտակ հագուստով սպիտակ պակը գլխիդ. մտնում էք Գրառփտալի փոքրիկ մատուռը, ուր ծեր քահանայն սպասում էր ձեզ պսակելու... Այս ամենը պէտք է իրականանար. բայց որ այս լինէր, պէտք է երկրիս վերայ անելի քիչ լինէր անպիտանների թիւը, որոնք խանգարում են սահմանուած կարգերը:

Ամեն անգամ, որ ես լիչում եմ ալս, Ժօրժ, ինձ թւում է, որ մի ձեռք սիրտս հանում է տեղից. Ուզում եմ պատմութիւնս ընդհատել. բայց որ խօսք եմ տուել քեզ — կպատմեմ մինչև վերջ:

Մի անգամ նստած էինք կրակի մօտ. Վարդ-Մարին, սաստիկ նիհարած, մտածմունքի մէջ, մանում էր, ես էլ բոլորովին խորասուսուեցալ մեր անտառի տան, կանաչող դարունան, հանդարտ մեղմադձական աշնան լիչողութիւնների մէջ. իմ առաջ պատկերացան թռչունների երգը, գետի շառաչը եղեգնուալի մէջ, լսում էի ծեր տատի ձայնը, Կալաս հովուի կանչը, Ռագօի ուրախ հաչոցը և մեր կովերի խուլ բառանչիւնը. ես ալս ամենի մասին մտածում էի ճախարակի ներդաշնակ ձայնի և մեր հին ժամացուցի սլաքի չխչիկոցի հետ, երբ հեռուից կանչելու և երգի ձայն լսո եց

Վարդ-Մարին վախեցաւ. ես դողացի, քնից անակնկալ զարթեցրած մարդու պէս: Գերմանացիք ուրախանում էին. . նոր դժբաղդութիւն էր հասել մեզ: Այսպէս մտածեցի ես և չսխալուեցի:

Շուտով փողոցում երևացին զինուորներ, որոնք անդնում էին ձեռք ձեռքի տուած և բարձրաձայն աղաղակում.

—Պարիզն անձնատուր եղաւ. Կեցցէ՛ Գերմանիան:

Նախեցի Վարդ-Մարին. նա տփռոյն էր, ինչպէս մեռած և փալլող աչքերով նա էլ ինձ էր նայում. Մենք երեւներս

դարձրինք մէկմէկուց, որպէս զի մեր վշտերը ծածկենք: Նա
գնաց խոհանոց, և ես լսում էի նորա հեծկլտանքը:

Վերջին հարուածը տուած էր, Ժօրժ, վերջին լուսերից
էլ զրկուեցինք:

Մինչև կէս գիշեր աղմուկը չդադարեց փողոցում. գլուխս
կախարած՝ լուսահատութեամբ լսում էի թէ ինչպէս խոհանո-
ցի միջնորմի ետեւը հաղից խեղտում էր Վարդ-Մարին:

Եթէ ժամի մօտերքը Վարդ-Մարին ներս մտաւ լամպա-
րը ձեռին, Նա ուղեց սեղան պատրաստել:

— Ինձ համար աման մի դնի, ասացի ես, — չեմ ուզում
ուտել:

— Ես ես, — պատասխանեց Նա:

— Է՛հ, ուրեմն քնենք. աշխատենք մոռանալ մեր դժբաղ-
տութիւնները, աշխատենք քնել:

Ես վերկացալ. արտատուածքոր գրկեցինք իրար: Այս գի-
շերը զարհուրելի էր մեզ համար, Ժօրժ:

Վարդ-Մարին չնալելով որ ամեն ջանք դործ էր դնում,
որ հազը պահէ, շարունակ մինչև առաւօտ հաղում էր, ալնպէս
որ աչքս չփակեցի: Ես վճռեցի բօխչ հրաւիրել, բալց, չուղե-
նալով աղջկան վախեցնել, մտածեցի մի կերպ նախասլա-
տաստել նորան: Հազիւ լուսաղէմին մի քիչ քնեցի:

8 ժամն էր արդէն, որ զարթեցի և կանգնելով՝ կանչե-
ցի Վարդ-Մարին: Նա չպատասխանեց. Մտալ նորա սենեո-
ւը և բարձի վերալ կարմիր բծեր նշմարեցի. թաշկինակը որ
մոռացել էր գիշերուալ սեղանի վերալ նոյնպէս արխնոտ էր:

Սարսափած քաշուեցալ իմ անկիւնը, կալծակնահար ե-
ղած ալս նոր վշտի վերալ:

ԼԶ

Մի անգամ, առուտուրի օրը, Վարդ-Մարին դուրս գնաց
պաշար առնելու. 10 ժամին մօտ լիտ եկաւ ալնպէս, լօգնած,
որ հազիւ էր կողովը ձեռքին բռնել:

Նալելով նորան՝ լիչեցի ալն մատաղ աղջկանց դժգոլն
դէմքերը, որոնց մասին խեղճ մարգիկ ասում են, թէ Աս-
տուած նոցա կանչում է իւր մօտ, և ալդպիսիները հանդարտ
քնում են առաջին ձեան հետ: Այս միտքը երկիւղ ազդեց

ինձ. բայց աշուհետե ես նորան ասացի, ըստ կարելւոյն հանդարտ:

— Լսիր, Վարդ-Մարի. գիշերս լսեցի քո հազի ձայնը, մտատանջւում եմ դորա վերայ:

— Է՛հ, ոչինչ չկալ, հանր, — պատասխանեց նա, մի քիչ կարմրելով. գարունը որ դալ հազս կանցնի:

— Եւ չեմ կարող հանգիստ լինել, մինչև բօիշկը չպարզէ թէ դա ինչ բան է. Պէտք է անպատճառ բօիշկ կանչել:

Նա նալեց ինձ, ձեռները դարսելով կողովի վերայ, որ դրեց սեղանին. գուցէ իմ լուզմունքից գուշակելով, որ նորա արիւնոտ թաշկինակը տեսել եմ, շնչաց.

— Ինչպէս կամիս, հալր, եթէ արդ բանը կհանգստացնէ քեզ...

— Այ՛ո, հիւանդութեան առաջը ժամանակին պէտք է առնել. սկզբում աննշան հիւանդութիւնը եթէ անուշադիր թողնենք, ապագայում կարող է վտանգաւոր դառնալ:

Ասացի ու գուրս ելալ:

Ներքեւ պ. Միշէլը խորհուլդ տուեց ինձ դիմել բշկ. կարիերին. Գնացի նորա մօտ:

Նա 60 տարեկան, չոր-չոր, սև կենդանի աչքերով և ճերմակ գլխով մարդ էլ. նա ուշադրութեամբ լսեց ինձ և հարցրեց՝ թո՛ւ ես եմ աշն անտառապետը, որի մասին խօսել է իւր հետ իւր բարեկամ պ. Արանսը: Պատասխանեցի՝ ալո և իսկոյն եկաւ հետս:

20 բոլէից (ետոյ մեր տանն էինք):

Վարդ-Մարիին կանչեցի. բօիշկը երկար հարց ու փորձ արաւ նորան, թէ երբ է հազն սկսուել, ինչ է զգում ալժմ, գիշերը ջերմ կամ շնչարգելութիւն չէ ունենում:

Այնպէս վարպետութեամբ էր հարցնում, որ նա ստիպուեց պատասխանել, և ծեր բժշկին շուտով լաջողեց իմանալ, որ Վարդ-Մարին արիւնախառն հաղում էր մի ամսից աւելի. խոտտվանուեց, սաստիկ գունատուելով և ինձ նալելով, կարծես ներումն խնդրելով, որ ծածկել է ինձանից արդ հիւանդութիւնը:

Այ՛ս. ես ներեցի նորան բոլոր սրտից, բայց սորանով լուսահատութիւնս չպակասեց:

Պ. կարիերը, լսելով նորան ասաց, թէ հիւանդութիւնը առանձին վտանդ չէ սպառնում, և գնաց դեղատոմս գրելու:

Բայց հարեան սենեկում, երբ մենակ մնացինք, նա ինձ հարցրեց՝ թէ մեր ընտանիքում ոչ ոք հիւանդ չէ եղել կըրժ-քացաւով. հաւատացրի, որ ոչ իմ, ոչ կնոջս կողմից ոչ ոք չէ եղել. ապա նա ասաց.

—Հաւատում եմ. դուստրդ շատ առողջ կաղմուածք ունի, դա շատ գեղեցիկ մարմնակաղմ է,—բայց որն է դէպք, ընկնելը կամ ակդպիսի մի բան հասցրել է արա դրութեան: Գուցէ նա ուղում է ծածկել մեղնից, բայց անհրաժեշտ է իմանալ:

Ես նորից կանչեցի Վարդ-Մարին, և բժիշկը հարցրեց նորան, թէ չէ վար ընկել կամ սաստիկ վիրաւորուել մի քանի շաբաթ առաջ. նա ակեղացրեց, թէ հիւանդութեան պատճառն լմանալով՝ ըստ աշմ դեղ կը գրէ և թէ սորանից դուցէ կախուած կլինի նորա կեանքը:

Վարդ-Մարին խոստովանեցաւ, որ աչն օրը, երբ գերմանացիք դուրս էին տանում մեր կովերը, ինքը ուղեցել է պարանից բռնել որ չթողնի, բայց պրոսացիներից մէկը խփել է իր ուսին զէնքի կոթով. դորանից վար է ընկել կուրծքի վերայ և վեր է կացել բերանը արիւնով լիքը. բայց աչն ժամանակ երկիւղից ինձ ոչինչ չէ ասել, որովհետեւ ես արդ դաշանութիւնից զայրացած՝ ընդունակ էի ամեն բան անել:

Ամեն ինչ պարզ էր:

Արտասուքս չկարողացաւ դսպել, նախելով դժգոյն դստերս —ալդ դարհուրելի դժբաղդութեան զօհի վերալ:

Նա դուրս գնաց:

Բժիշկը դեղը գրեց, և երբ մենք վար իջանք՝ նա ինձ ասաց.

—Շատ ծանր բան է... Միայն մի աղջիկ ունիք:

—Միմիս ին դա է,—պատասխանեցի:

Նա տխուր էր և մտախոհ:

—Ամեն բան արինք, ինչ որ կարելի է.—ասաց նա.— Զահրնների մէջ ձկսքան ոլթ. Սակայն աշխատեցէք խոյս տալ ամեն տեսակ լուղմունքից:

Փողոցով անցնելիս՝ նա նոյն խօսքերն ու խորհուրդները կրկնեց, ինչ որ բժ. Սէմպէրլէնը տուել էր ինձ տատի նկատմամբ, ես ոչինչ չպատասխանեցի: Ինձ թուում էր, որ գետինը պատուում է իմ գլխին և միջից լսում.

—«Զօհեր... զօհեր... զեռ էլի զօհեր եմ ուղում...»:

Կուղենալի առաջինը պարկեւ, աչքերս փակեւ և պատասխանել.

«Ա՛ռ ինձ և կենդանի թող երիտասարդներին... Թող տուր նոցա դեռ շնչել, նոքա չը գիտեն, որ ապրելը՝ տանջանք է նշանակում. երբ փորձեն՝ անկարելից կմեռնեն... քո ղոհերը կլինեն...»:

Այս տխուր խոհերով մտալ ղեղատուն, մեծ կամուրջի մօտ. ղեղը պատրաստուեց.

Տուն դարձալ:

Ամեն առաւօտ իրիկուն Վարդ-Մարին երկու գդալ ղեղ էր ընդունում, ինչպէս պատուիրել էր բժիշկը: Առաջին օրից իսկ նկատեցի, որ սկսաւ առողջանալ. ձախը պարզուեց, ձեռներն աճեցաւ տաք չէին. նա ժպտում էր, կարծես ասելով.

—Տեսնում ես, հալրիկ, պարզապէս մրսել էի... մի վեր-դողուիր:

Անսահման հեղութեամբ էր փալլում նորա հալեացքը. նա երջանիկ էր, որ թարմանում էր, Ժանին շուտով տեսնելու լոյսը աւելացնում էր նորա երջանկութիւնը, Ի հարկէ, ես պահպանում էի նորա լոյսերն ու ասում.

—Այս օրերս լուր կստանանք—ալս ինչ գրացին նոյնպէս նամակ է սպասում որդուց—ալ ևս արգելքի չի հանդիպի: Պատերազմի ժամանակ փոստը արգելւում էր, նամակները պարկում էին փոստի գրասենեակներում... Գերմանացիք ցանկանում էին մեզ վհատեցնել... Ալժմ, երբ դաշն է կնքուած, ըստ նամակները ճշտութեամբ տեղ կհասնեն:

Վարդ-Մարին լարուած ականջ էր դնում ինձ և դէմքը փալլում էր ուրախութիւնից:

Ես ալ ևս թոյլ չէի տալիս նորան փողոց դուրս գալ. ինքս վերցնում էի կողովը և գնում տոկոսուրի. բարի առևտրականները ճանաչում էին ինձ:

—Հին անտառապետը գալիս է,—ասում էին նոքա,—որի պատուական աղջկը հիւանդ է: Ալժմ ինքն է փողոց դուրս գալիս:

Եւ երբէք ոչ ոք նոցանից թանգ չէր ծախում ինձ:

ԼԵ.

Աս ալլ ևս հայրենիքի դրութեան մասին չէի մտածում, — ուզում էի միայն ղստերս կեանքը փրկել, Բօրդօի աղղալին ժողովի ընտրութիւններին միանգամայն անտարբեր վերաբերուեցի:

«Միայն թէ Վարդ-Մարիս ողջ մնալ...»

Այսպէս անցաւ ժամանակը մինչև լունուարի վերջ, երբ դաշը կնքուեց:

Օր չէր անցնում, որ դրացիներից մէկն ու մէկը լուր չստանար որդիերանցից, եղբայրներից, հարեաններից, որոնցից ոմանք գերի էին տարուել Գերմանիա, ուրիշները տեղաւորուած էին Ֆրանսիայի խորքում իրանց տները: Բայց մենք — ոչ մի խօսք:

Ամեն առաւօտ ես փոստ էի դնում իմանալու, նամակ կալ թէ ոչ: Մի անգամ փոստի ծառաւոդն ինձ ասաց.

— Ախ, դուք էք. ջրուիչն իսկոյն դուրս գնաց... նամակ բերեց ձեզ:

Հիացած ալս լուրից, տուն վազեցի. դրան չէմքում դիպալ ջրուիչին, որ ուրախ ուրախ ասաց ինձ.

— Շուտ գնացէք, Ֆրեդերիկ հայրիկ, վերջապէս նպատակի հասաք, Լուարի գնդից նամակ ունիք:

Սանդիստով վեր վազեցի լուղմունքից բաբախող սրտով: Մի բան կ'իմանանք, ի՞նչ է պատահել: Չէ՞ գալիս արդեօք: Գուցէ վաղը կգալ... դուցէ երեք, չորս օրից:

Խիստ լուղմունքից չկարողացալ դրան բանալին գտնել. բայց վերջապէս դուռը ուժով բաց արի — սենեակում մարդ չկար:

Ձայն տուի. — Վարդ-Մարի, Վարդ-Մարի:

Պատասխան չկար:

Ներս մտալ միւս սենեակը — աղջիկս, գետնի վերալ փռուած, պառկած էր ինչպէս մեղրամոմ. նորա մեծ աչքերը կիսաբաց էին, նամակը ձեռքում սղմած և չրթունքներից արիւն կաթեկիս:

Կարծեցի թէ մեռել է, և հեկեկալով՝ զգուշութեամբ անկողնի վերալ դրի նորան:

Ապա, սարսափից գլուխս կորցրած՝ սկսալ գոռալ, կանչել և նամակը վերցնելով, մի վարկենում կարդացի:

Ահա. կարդա, Ժորժ, բարձր ձայնով կարդա. ես անգիր զիտեմ, բայց միևնույն է, ինձ հաճելի է վերքը զրգուել իմ սրտում. երբ արիւն է գալիս՝ ցաւը հանգստանում է:

«Թանկագին Վարդ-Մարի

«Մնաս բարեաւ... էլ երբէք չեմ տեսնի քեզ... ումբի կտորը աջ ոտս ջարդեց... վիրաբույժները անդամահատեցին. չեմ կարող տանել. խիստ շատ արիւն եմ կորցրել... Ամեն բաւ վերջացաւ... մեռնելու եմ... Օ՛հ, Վարդ-Մարի, իմ Թանկագին, ինչքան կուզէի քեզ տեսնել գէթ մի րոպէ, մի վայրկեան. ինչպէս կթեթևացնէր ալդ իմ տանջանքները. ինչքան ժամանակ որ վիրաւոր պարկած եմ եղել ձիւնի մէջ, շարունակ մտածում էի քո մասին... Մի մոռանար ինձ... լիշիբ երբեմն Ժան Մէրլէնին... խեղճ Մարգրէդէլ մայրս. խեղճ Ֆրեդերիկ հայրիկ. խեղճ Դանիէլ քեռի. Յակոբիբ նոցա իմ վիճակը... Ախ, ինչպէս ամենքս երջանիկ կլինէինք, իթէ ալս պատերազմը չլինէր»:

Այստեղ ընդհատուում էր նամակը. Ներքեւը, ինչպէս տեսնում ես, ուրիշ ձեռքով է աւելացրած.

«Ժան Մէրլէն, Էլզասցի

«21 գնդի զօրաբաժին, 26 լուսնուար 1870»:

Ես միանգամից կարդացի ե նորից սկսալ աղաղակել, կանչել, վերջապէս՝ թուլանալով ընկալ բաղկաթոռի մէջ, խոստովանելով, որ ամեն ինչ կորցրել էի. դուստրս, փեսաս, հարենիքս... ամենքս... Մնում էր որ ես էլ մեռնեմ:

Իմ ձայնի վերալ վաղեց. եկաւ Միշէլը կնոջ հետ. Բժիշկ կանչեցին. Ես ցնորուածի պէս էի, մտածելու անընդունակ. ականջս խշշում էր, և ինձ թւում էր, որ քնած՝ զարհուրելի երազ եմ տեսնում:

Բժ. Կարիերի ձայնի վերալ մի փոքր ուշքի եկալ:

—Դուրս տարէք դորան,—ասաց Բժիշկը.—որ չտեսնի ալս, շուտով դուրս տարէք:

Ինձ վերցրին. արհամարհանքը տիրեց ինձ և գոչեցի.

—Չեմ ուզում, որ ինձ դուրս տանեն... ուզում եմ ալստեղ մնալ... Սա իմ դուստրն է... Դուք որդիք չունիք, որ հրամալուում էք ինձ դուրս տանել: Ուզում եմ փրկել աղջկաս: Ուզում եմ պաշտպանել նորան:

—Թողէք,—տխրութեամբ ասաց Բժիշկը,—թողէք խեղճ

դժբաղադիրն: Բայց լուեցէք,—դարձաւ նա ինձ,—ձեր աղաղակը կարող է փութացնել սորա վախճանը:

Եւ ընկալ բազկաթռուի վերալ, շնչալով:

—Ձեմ աղաղակի, ձայն ծպտուն չեմ հանի. Միայն թողէք ինձ դորա մօտ, ալ. բժիշկ. հանդիստ կլինեմ:

Քանի մի բույէ անց բժիշկը դուրս գնաց, ներկալ եղողներին նշան անելով, որ դուրս գնան:

Շատերը հետեցին նորան, մի քանիսը միայն մնացին: Եւ տեսալ թէ ինչպէս անց ու դարձ էին անուժ նոքա, ուղղում էին անկողինը, բարձը վեր էին քաշում, հանդարտ խօսելով միմեանց հետ: Խսրին լուսթիւն տիրեց... ներս մտաւ քահանան դպրի հետ .. սկսան լատիններէն լեզուով աղօթել..

Պառաւնեքը աղօթում էին ծնկաչոք:

Ամեն ինչ վերջացաւ:

Հինգ ժամի մօտ էր: Մթնում էր: Լամպարը վառեցին: Եւ կամաց վեր կացալ և մօտեցալ մահճակալին:

Դուռսորս, հրեշտակի պէս սիրուն, կիսաբաց աչքերով տակաւին շնչում էր. հանդարտ հեկեկալով՝ կանչեցի.

Վարդ-Մարի... Վարդ-Մարի...

Ամեն վարկեան ինձ թուում էր, թէ կնալէ ինձ ու կպտտասխանէ.

—Հալրիկ:

Բայց միայն լամպարի լոյսն էր առկալծում նորա դէմքին: Նա պառկած էր անշարժ: Եւ ամեն վարկեան ես լսում էի, թէ ինչպէս նորա շնչառութիւնը թուլանում էր, և տեսնում էի ինչպէս ալտերն ու ճակատը ծածկւում էին մահռանդալկութեամբ: Վերջապէս, ծանր հառաչելով, նա մի փոքր զլուխը վեր քաշեց, նորա գունատ կապուտ աչքերը բացուեցան:

Կողքիս կանգնած մի կին սեղանից վերցրեց փոքրիկ հալելին և մօտեցրեց նորա շրթունքներին. սա բոլորովին չը խաւարեց: Վարդ-Մարին մեռաւ:

Ձայն չհանեցի, ոչ մի տրտունջ չյալտնեցի, և թող տուի, որ ինչպէս մի երեխալի տանէն ինձ միւս սենեակ: Նստալ մի անկիւն, ձեռքերս կախած ծնկներիս վերալ. ես բոլորովին նուաղել էի: Վերջացրի, Ժօրժ—ամեն բան պատմեցի քեզ:

Հարկաւոր է ալլ ևս խօսել միմերի, դագաղի, գերեզմանատան մասին:

Թաղելուց լետու լետ դարձաւ իմ փոքրիկ՝ բնակարանը ուր կենում էինք Վարդ-Մարիի հետ, և զգացի՝ իմ կատարեալ միայնութիւնս. չունէի ոչ արենակիցներ, ոչ հայրենիք, ոչ լոս և մտածում էի.

«Միշտ մենակ կլինես... միշտ... մինչև մեռնելդ...»:

Ոչ... էլ չեմ կարող շարունակել. շատ ծանր է. և պատմեցի ինչ որ կարողացաւ.

Յնորուածի պէս էի. վրէժխնդրութեան ցանկութիւն ծագեց իմ մէջ.

Իմ մէջ չէր, Ժօրժ, այս զգացումը, այլ աչն թշուառ էակի, որ լքուած էր երկնքից ու երկրից, որից մաս առ մաս դուրս էին հանել նորա սիրտը և որ չգիտէր, որտեղ գլուխը լինէ:

Ես աննպատակ թափառում էի փողոցներում. բարի մարդիկ խղճում էին ինձ. պառաւ Օրին կերակրում էր ինձ: Այս ամենը ես լետու իմացաւ. Այն ժամանակ ես ոչինչ չէի հասկանում. տխուր մտքերը չէին թողնում ինձ. խօսում էի ինքս ինձ, պանդուկի վառարանի մօտ նստած, ճերմակ գլուխս ձեռքերով բռնած և գետնին նայելով:

Աստծուն լալտնի է, թէ ինչքան ուժգին էր աչն ատելութիւնը, որ եռում էր իմ մէջ ալդ միջոցին:

Պառաւ Օրին լսում էր բոլոր խօսածը և աչս բարի կլինը իմ մասին տեղեկութիւն տուեց պ. Արանսին:

Մի առաւօտ, երբ ես մենակ նստած էի պանդուկի դահլիճում, եկաւ պ. Արանսը և սկսաւ խօսել, որ միշտ ինքը աչն կարծիքի է եղիւ, որ ես ազնիւ, աշխատասէր և բարեխիղճ մարդ եմ եղել, որի վերալ կարելի է բոլորովին վստահել, և լոյս լալտնել որ ալդպէս էլ կմնամ մինչև վերջ. որ լաւ և հաստատուն բնուորութիւն ունեցող մարդը մինչև անգամ ամենազարհուրելի դժբաղտութիւնների մէջ չպէտք է ինքն իրան դաւաճանի. որ պարտքն ու պատիւը պէտք է ամեն բանից բարձր լինին. ամենալաւ միտթարութիւնը կեանքում աչն է, որ մարդ կարող լինի առել իրան. «շատ տանջուեցաւ, ճամբարիտ է, բալց արիութիւնը ձեռքից չթողի և մաքուր խիղճը օգնական է ինձ. թշնամիներս անգամ պէտք է խոստովանուեն, որ բաղտը անարդար կերպով հալածում է ինձ»:

Նա երկար խօսեց այս ոճով, անց ու դարձ անելով սե-

նեակում. և ահա ես, որ չկարողացալ լաց լինել աղջկաս թաղմանը, արտասուքով լցուեցի:

Ապա նա ասաց, որ ես պէտք է ալդտեղից դնամ, որ պրուսացիներին տեսնելը ցնցել էր ինձ, որ նա ինձ լանձնարարական նամակ կտալ իւր պարիզեան բարեկամներից մէկի վրայ, և կստանամ գոնէ մի փոքր տեղ երկաթուղու վերայ, կամ որ և է ուրիշ մի տեղ. երբ ինձ պաշտօնից կազատեն, կապրեմ խաղաղ, հեռու ալն ամենից, ինչ որ շարունակ լիչեցնում է ինձ դժբաղտութիւններս:

Ես պատրաստ էի կատարել ամենը, ինչ որ նա ցանկանում էր, Ժօրժ. նա իմ լաւն էր ուզում միայն:

Գնացի Պարիզ. և ահա երեք տարի է, ինչ որ ծառայում եմ արեւելեան երկաթուղում:

ԼԸ.

Իմ գալս եղաւ պաշարումից լեռ զարհուրելի խառնակութեան ժամանակ. ես վկայ եղալ նորաճոր սարսափների, որոնց լիշողութիւնը առաւել ևս հզօրացնում են իմ տանջանքները. ֆրանսիացիք կուտւմ էին ֆրանսիացիների դէմ... Ամբողջ քաղաքը բոցի մէջ էր և պրուսացիները վալրենի ուրախութեամբ հրճւում էին ալս տեսարանով:

— Պարիզն էլ չկալ, — ասում էին նոքա: Պարիզը գոյութիւն չունի:

Այո, ես վկայ էի ալս բանին: Ես մտածում էի, որ ամեն բան վերջացած է և սարսափած ասում էի:

— Այսպէս ուրեմն, Նախախնամութեանը հաճելի էր Ֆրանսիան կործանել:

Սակայն դեռ ալս չէր բոլորը: Այս թշուառութեանց իբրև հետեանք էլ զասցիք ու լօտարինգացիք պէտք է գաղթէին: Որովհետև ես ծառայում էի արեւելեան երկաթուղում, տեսալ թէ ինչպէս տառնեակ հազար մարդիկ, կանայք, երեխաներ, ծերեր ուղևորւում էին հաց վաստակելու հալրենիքից հեռու՝ Ալժիրի, Ամերիկա — ո՛վ ուր կհանդիպէր:

Խեղճ իմ երկրացիք ինձ ճանաչելով ասում էին.

— Սա մերն է:

Նոցա տեսնելով՝ կարծես փոքր ինչ թեթևանում էի, — կարծես թէ փլում էր ինձ վերայ հալրենի շունչը: Մենք սղմում

էինք միմեանց ձեռքերը: Եւ Տոցա ցոլց էի տալիս հիւրանոցները, դանազան մանր ծառայութիւններ էի անում, ինչ որ անում ենք պատահական բարեկամներին, որոնք բարի կանոն իրանց օգնողների մասին:

Իսկ երեկոյին, վերնալարկի սենեակս լետ դալով և մտածելով հայրենակիցներին մասին, պատահում էր որ բաղտաւոր էի, զգալով որ բոլորովին էլ անօգուտ չէի երկրիս վերաջ. այս է ալժմեան միակ մխիթարութիւնս, ԺօրԺ. երբեմն դորա շնորհիւ հանդարտ քնում եմ:

Երբեմն, անձրևալին, ցուրտ եղանակին, կամ երբ պատահմամբ տեսնում եմ նորատի օրիորդի սպիտակ դագաղ սպիտակ պսակով զարդարած, տխուր մտքերը նորից տիրում են ինձ... ծառայութիւնիցս դառնալով ձգում եմ վրաս հին վերարկուս և առանց նպատակի վազում եմ փողոցներով մարդկանց մէջ, որոնք զբաղուած են իրանց գործով և ոչ ոքի վերաջ ուշք չեն դարձնում: Եւ գնում եմ հեռու՝ մէկ Յաղթական դռների մօտ, մէկ Բուսաբանական պարտէզի, և լետ եմ գալիս չափազանց լոգնած: Քուէն մտնելով՝ աշխատում եմ չմտածել անցած պայծառ օրերի մասին, որովհետեւ այս լիշողութիւնները, քնի մէջ անգամ, ուժգին բաբախում են սիրտս, և զարթնում եմ ամբողջապէս քրտնած և գոչելով:

— Ամեն ինչ վերջացած է. — դուստրդ մեռաւ. մնացիւր մենակ աշխարհում:

Ապա վեր եմ կենում անկողնից, վառում եմ լապտերը, և լուսամուտը բանում եմ, որ հանգստանամ և ուշքի գամ:

Երբեմն երազի մէջ տեսնում եմ, որ բնակւում եմ անտառի տանա Ժանի ու Վարդ-Մարիի հետ: Տեսնում եմ նոցա... խօսում նոցա հետ... ամենքս երջանիկ... Զարթնելով... բաւական է սակալն խօսել ալն մասին, ինչ որ անցած է և լետ չէ գալու...

Երբ ես մեռնեմ, ինձ ոչ Ժանի մօտ կթաղեն, ոչ դստերս մօտ: Ամենքս ցրուած կլինինք: Այս բանը շատ ծանր է ինձ համար:

Պարիզցիք մեզ, էլզասցիներին եղբօր պէս ընդունեցին, նոքա մեզ օգնեցին ինչով կարողացան: Բալց նոքա իրանք ալնպէս խիստ տուժեցին, որ կարօտութիւնը ամենուրեք զգալի էր. Վիլլէտ, Շապէլլ և ուրիշ արուարձաններում դեռ երկար ժամանակ տիրում էր սովն ու ցուրտը:

Ներկայումս դադթականների առաջին հոսանքն տնցաւ զերթէ ամեն մէկը զործ ունի. կանալք և չեերեր—պատասպարուած են. մանուկներն ուսանում են դպրոցներում:

Բայց զադթականութիւնը՝ արնամենալին և չէ զադարում և չի ընդհատուի, մինչև որ Ֆրանսիան լիտ չդարձնէ Ելզասն ու Լոտարինգիան: Իսկ եթէ մեղանում կուսակցութիւնների թշնամութիւնը կշարունակուի և մենք չենք միանալ լանուէն հալրենիքի սիրոյ, երկար ժամանակ լիտ չենք ստանալ ալդ հահանգները:

ԼԹ.

Այս տխուր պատմութիւնից լիտոյ ես կպատմեմ քեզ, Ժորժ, որ Աստծուց չեմ գանդատում, Աստուած արդարադատ է, և մենք լիովին արժանի էինք այս պատժին: Ո՞վ է մեր թշուառութեանց մէջ մեղաւորը: Մարդս, որ երդուել է Աստծու առաջ սահմանած օրէնքներով վարուել և ոտնակոխ արեց նոցա. որ սպանեց նոցա, ովքեր պաշտպանում էին ալդ օրէնքները. և կղզիները աքսորեց հազարաւոր մերձաւորներին, որոնք կարող էին իրանց խելքով և անդրդուելի բնաւորութեամբ վտանգաւոր լինել: Եւ այս մարդուն ինքներս ընտրեցինք, մենք քուէ ենք տուել ոչ մէկ, ալլ քսան անգամ, ուստի՞ և մենք էլ պարտաւոր ենք պատասխան տալ նորա լանցանքների համար. մենք մոռացանք արդարութիւնն՝ ու պատիւը. մենք այսպէս էինք մտածում, «ամենից առաջ օգուտ. այս մարդուն լաջողում է, պէտք է պաշտպանենք...»:

Երբ ես լուի միայն լիշում եմ, որ քուէ եմ տուել ալդ մարդու համար, զիտենալով, որ անարդար եմ վարում, բայց վախենում եմ որ տեղիցս կզրկուիմ, երբ լիշում եմ այս, ասում եմ ինքս ինձ. «Ֆրեդերիկ, թող Աստուած ներէ քեզ: Ամենը կորցրիր—բայեկամներին, հարազատներին, հալրենիքը, ամեն ինչ... խոստովանիր, որ արժանի էիր այս ամենին: Դու չամաչեցիր այն մարդու կողմը բռնել, որ հարիւր հազար Ֆրանսիացիներին նոյնքան թշուառութեանց ենթարկեց, ինչքան և քեզ: Դու քուէ տուիր ովքին արդարութեան դէմ—խոնարհիր նորա առաջ, ինչ որ խոստովանեցար: ինչպէս՝ բիւր ուրիշներ, դու իրաւունք տուիր ալդ մարդուն, որ պատերազմ չալտնէ, և նա լալտեց... նա ծաղրում էր քեզ, ընտանիքդ

և քո բոլոր հայրենակիցներդ, իւր արքայական ցեղի շահերի պատճառով, չմտածելով ուրիշ ոչնչի մասին, չընդունելով ոչինչ նախազգուշութիւն, Նա լաղթուեց... Համբերիր և լռիր։ Մի արտոնջման Նախախնամութեան վերայ քո սեպհական լիմարութեան և անարդարութեան համար։

Ահա թէ ինչ էի ես մտածում։

Թող ուրիշները օգուտ քաղեն իմ օրինակից։ Թեղ, ընտրելով իրանց ներկայացուցիչներին, քուէն տան աղնիւ մարդկանց։ աղնուութիւն, անշահասիրութիւն, հայրենասիրութիւնը — ամենից վեր են։ չափազանց ճարտար մարդիկ լաճախ առնաղնիւ են դուրս գալիս, իսկ չափազանց լանդուգները, որոնք օրէնքի դէմ աղաղակելու չեն վախենում, ընդունակ են խանգարել արդէ և կամակամութեամբ փոխարինել։ Այս է իմ ամենախորհուրդը Ֆրանսիացիներին։ Եթէ նոքա կօգտուեն — ամեն ինչ լաւ կանցնի, մենք լեռ կդարձնենք կօրցրածը։ Եթէ չէ, ալն ժամանակ էլզասի ու Լոտարինգի վիճակին կենթարկուին բոլոր նահանգները — մէկը միւսի ետեւից։ կղղջանք, բայց ուշ կլինի։

Բայց գերմանացիք էլ կհնձեն ալն, ինչ որ ցանցցին։ Այժմ նոքա երջանկութեան և փառքի բարձրութեան վերայ են։ նոքա դողացնում են ամբողջ Եւրոպան և ուրախանում են դորա վերայ։ Մենք փորձով գիտենք, թէ դա ինչ վնասակար է, — նոքա էլ իրանց կարգին կհասկանան ալս բանը։

Բիսմարկին լաղղեցին իր ձեռնարկութիւնները, և գերմանացիք պաշտում են նորան։ նոքա չեն կամենում հասկանալ, որ ալք մարդը իր նպատակներին հասնելու համար գործ էր դնում նաև ալնպիսի միջոցներ, ինչպիսի են խորամանկութիւն, խաբէութիւն, լրտեսութիւն և բռնութիւն... Այսպիսի հիմքի վերայ կառուցած շինութիւնը չէ կարող լինել և չէ լինում ամուր։

Բայց ինչ որ չես ասի. գերմանացիներին, — միևնույն է անօգուտ կլինի։ Նոքա արբած են իրանց լաղթութիւններով և խելքի չեն գալ մինչև որ Եւրոպան, գրգռուած նոցա լանդուգութիւնից և պատուասիրութիւնից, չի վեր կենալ նոցա դէմ և չի ստիպի նոցա ուշքի գալ։ Ալն ժամանակ և միտն ալն ժամանակ նոքա կհասկանան, ինչպէս մենք էլ ստիպուած եղանք հասկանալ, որ եթէ Երբեմն ոլժը գերակշռում է արդարութեան, ալնուամենայնիւ ալք երկար չէ տևում, որովհետև արդարութեան թագաւորութիւնը անսոսման է։